

Z
B
O
R
N
I
K

DRUGI TRŽAŠKI PROCES

od 2. decembra do 14. decembra 1941

in usodni 15. december 1941

Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij
organizacije TIGR Primorske

Ko prečitaš, daj naprej!

Slovinci!

Fašistični režim pripravlja nov zločin nad slovenskim narodom na Primorskem. Tretjega decembra bo pričela razprava proti 61-tim Slovincem, ki niso zakrivali drugega kakor to, da so ostali zvesti svojemu narodu in da niso klonili pred terorjem, ki ga izvajajo fašistični mogotci nad vsem delovnim ljudstvo. Zakaj uprizarja fašistični režim ravno danes to krvavo »predstavo«?

Zato, ker vidi, kako raste nezadovoljstvo, zato ker vidi, da narod ne more več prenašati vseh bremen vojne in pomanjkanja, zato ker vidi, da se je narod začel dvigati in zahtevati svoje pravice. Fašistični krvniki se bolj ko kdajkoli zavedajo, da jim bije zadnja ura, da prihaja val svobode od Vzhoda preko bivše Jugoslavije tudi k nam. in da bi vse to preprečili, so poslali izjemno sodišče v Trst, prav zato jih obtožujejo najhujših dejanj, prav zato grozijo s smrtnimi obsodbami.

Slovinci Primorci!

Mnogo smo že pretrpeli, mnogo je bilo že žrtev, mnogo je bilo že prelite slovenske krvi za našo svobodo. Kljub žrtvam smo ostali živ del našega naroda in še več postali smo še trdnejši, še bolj prekaljeni in še bolj pripravljeni boriti se za naš narodni obstoj.

Slovinci!

Tudi to pot bomo ostali trdni in odločni. Nobena stvar in tudi ne ta gnusni zločin nas ne bo prestrašil, ne bo nas odvrnil od tega, da bi ne ostali zavedni Slovinci in odločni borci za boljše bodočnost človeštva. Nasprotno, zahtevali smo svoje pravice bolj odločno kakor kdajkoli, in na tej poti ni sile, ki bi nas zaustavila. Mogoče bo spet prelita slovenska kri, toda naj se zavedajo fašistični tirani, da bo ta kri rodila nove tisoče in tisoče neustrašenih borcev, da bo ta kri grobokop njihovega gospodarstva.

Slovinci delavci in kmetje, intelektualci, ves slovenski narod!

Strnimo se še trdneje v enotno nepremagljivo Osvobodilno fronto slovenskega naroda in zahtevajmo še odločneje naše pravice! Zahtevajmo oprostitev vseh obtožencev, zahtevajmo popolno amnestijo za vse politične obsojence, zahtevajmo samoodločbo slovenskega naroda s pravico do odcepitve!

Živela osvobodilna borba slovenskega naroda!

Živela svobodna neodvisna Slovenija s Trstom, Gorico, Celovcem, Mariborom in in Mursko Soboto!

Dol s terorjem - živela amnestija!

Živela Osvobodilna fronta slovenskega naroda!

Smrt fašizmu - svoboda narodu!

Osvobodilna fronta slovenskega naroda

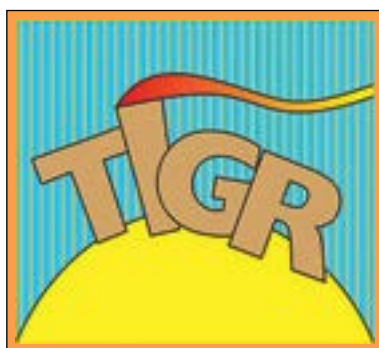
Pokrajinski odbor za Primorsko

Proglaš Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko v začetku decembra 1941 o drugem tržaškem procesu

Iz strokovne monografije Na primorskem leta 1941 (2016) po *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (1. Ljubljana, IZDG, 1962, str. 201–202).

DRUGI TRŽAŠKI PROCES

**od 2. decembra do 14. decembra 1941
in usodni 15. december 1941**

**Izdalo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij
organizacije TIGR Primorske
ob 80. obletnici drugega tržaškega procesa**

Zbornik Društva TIGR Primorske
št. 1 – 1/2021

Ustanovitelj in založnik: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske

Uredniški odbor:

odgovorna urednica: Manuela Polanc

člani: dr. Rok Andres, Andrej Černigoj, dr. Savin Jogan, Milan Pahor, Polona Pahor, Rajko Slokar,
Vesna Tomc Lamut

Oblikovanje, grafična priprava in tisk: Grafika Soča d. o. o.

Naklada: 2200 izvodov

KAZALO

JUTRO	5
BIOGRAFIJE USTRELJENIH NA OPČINAH 15. DECEMBRA 1941	6
VIKTOR BOBEK - ANTON	6
IVAN IVANČIČ	6
SIMON KOS	7
IVAN VADNAL	8
PINO TOMAŽIČ	8
MED PRVIM IN DRUGIM TRŽAŠKIM PROCESOM 1930–1941	10
Po strelah v Bazovici	10
V novo obdobje	11
Raznolikost odpora in boja	14
TIGR	18
Atentat Kobarid, 1938	20
Dali so mu piti črno olje	22
Akcije organizacije TIGR na Koroškem	22
Spopad na Mali gori	24
Drugi tržaški proces	25
Smrtne in druge obsodbe	28
Ustrelitev	30
ZGODOVINSKI ORIS	31
LETO 1941 NA PRIMORSKEM	34
TIGROVA SLED	41
XVII.	41
XVIII.	45
XIX.	48
HVALEŽEN SPOMIN NA ŽRTVE	51
Proces od 2. do 14. decembra 1941	51
DR. LAVO ČERMELJ NA DRUGEM TRŽAŠKEM PROCESU	54
PREDSTAVITEV DRUŠTVA TIGR	56

Spoštovane bralke, spoštovani bralci,

v Društvu TIGR Primorske smo se odločili, da 80. obletnico drugega tržaškega procesa obeležimo z zbornikom pričevanj o tem procesu, ki je tako kot prvi tržaški proces z ustrelitvijo štirih bazoviških junakov leta 1930 globoko in boleče zarezal v vsako primorsko in slovensko dušo. Dogodkov iz preteklosti se želimo spominjati zaradi sedanjosti in zaradi prihodnosti, to pa zato, da se kaj podobnega ne bi več zgodilo. Vsi ti žalostni dogodki obenem predstavljajo tudi tiste, ki oblikujejo pomemben del našega skupnega zgodovinskega spomina.

Pred vami je zbornik zapisov o tistem mračnem in usodnem času. V Društvu TIGR Primorske želimo nadaljevati z bogato publicistično dejavnostjo, h kateri smo vedno vabili priznane in verodostojne zgodovinarje. Resnico, pa tudi če je boleča – tudi taki se ne bomo izogibali, želimo obravnavati le na podlagi navedb in dejstev, ki so argumentirana in dovolj kredibilno raziskana. In nenazadnje – vsaka publikacija, ki jo izda naše društvo, predstavlja najboljši stik s člani društva in vsemi, ki jih zgodovina delovanja tajne protifašistične organizacije TIGR zanima.

Ob izidu tega zbornika gre zahvala predvsem članom uredniškega odbora in vsem sodelavcem, ki so po svojih najboljših močeh sodelovali in omogočili njegovo izdajo.

Gorazd Humar
predsednik Društva TIGR Primorske

Manuela Polanc
urednica

Foto: Sergio Paoletti

Andrej Jelačin

JUTRO

V jutru ledenem mrzlem
ko burja je udarjala v lica
in dan preganjal je temo noči,
pričakala v ječi je zadnji zor
velika družina jetnikov,
trpinov, junakov, ljudi.

Nazorov različnih in ciljev, poti,
goreli vsi za slovenstva so stvar,
enako tepeni od tistih zveri,
pripravljene dati življenje ji v dar.
Kakor pritoke struga je reke,
družila bol jih v val deroč,
za jezik očetov, za svobodo na veke,
v zemlji trpeči so črpali moč.

V celicah smrti ob luči spominov
vsakdo v mislih prehodil je pot,
od iger otroških, do tistega dne;
ko strel mu je misel pretrgal
in ustavil srce.

Domovini, delu in dragim
veljal je zadnji pozdrav.
Poletel je k otroku na Krasu,
do žene ob vznožju Snežnika
in staršem – do Krna višav.
Korenine čutil vsak je globoko,
na zemlji tej že stoletja si podajamo roko,
iz roda v rod s čašo pelina.
In na vratih odprtih samic
stali poslednjič so:
Ivančič, Tomažič, Kos, Bobek, Vadnal.
Mladi in polni načrtov,
z iskro nedokončanega boja
šli so na pot ...
Padli so streli – in jata preplašenih ptic
zavreščala je v zadnje slovo.
Bledi, odprtih oči,
so zrla poslednjič v mrtvo nebo.

Pesem, napisana ob 30. obletnici drugega tržaškega procesa, je bila prvič objavljena v Primorskem dnevniku (15. 12. 1971, št. 293).

BIOGRAFIJE USTRELJENIH NA OPČINAH 15. DECEMBRA 1941

Biografije so povzete po Primorskem biografskem leksikonu (1974–1994)

Obsojeni in ustreljeni Bobek, Ivančič, Kos in Vadnal so bili organizatorji tigrovskega gibanja, Pinko Tomažič pa je bil uveljavljeni voditelj v komunistični organizaciji. Povezala jih je podobna slovenska narodnoosvobodilna usmeritev, priprave na vojaški odgovor pretečemu italijanskemu napadu na Jugoslavijo z zbiranjem orožja ter na koncu enaka usoda z žrtvijo mladih življenj.

VIKTOR BOBEK - ANTON

Pek, rojen 3. 11. 1909 v Trnovem pri Ilirski Bistrici. Oče Anton, mati Ivana Mihelčič. Bil je pripadnik tajne organizacije TIGR, katere osrednje vodstvo (Čok, Rudolf, Rejec, Bradamante) je bilo v Beogradu, vodstvo za Primorsko (Zelen, Kravanja, Majnik) pa v Ljubljani. Bobek je bil aretiran 18. 3. 1940 na domu v Trnovem pri Ilirski Bistrici. Bil je med 60 zaprtimi obtoženci drugega tržaškega procesa, ki je trajal od 2. do 14. decembra 1941. Zaradi delovanja za odcepitev Primorske od Italije je bil obsojen na smrt in skupaj s Simonom Kosom, Ivanom Ivančičem, Ivanom Vadnalom in Pinkom Tomažičem 15. 12. 1941 ustreljen na vojaškem strelišču na Opčinah.

Slavko Tuta

IVAN IVANČIČ

Tekstilni delavec, tigrovec, rojen 10. 4. 1913 v Čezsoči pri Bovcu, ustreljen 15. 12. 1941 na Opčinah pri Trstu. Oče Ivan je bil kmet, mati Zofija Zornik. Po osnovni šoli se je zaposlil kot delavec in se vključil v ilegalno iredentistično organizacijo goriške mladine, ki je delovala pod različnimi oznakami na vsem Primorskem. Za to delovanje ga je pridobil znani terorist in poznejši tigrovec Ferdo Kravanja. Skupaj sta zažgala osnovno šolo v Bovcu 18. 4. 1931 iz protesta proti ustrelitvi bazoviških mučencev, kot je Ivančič sam povedal na sodišču. Podoben požig v Plužnah pri Bovcu se je izjalovil. Pozneje je Ivančič poiskal delo na Jesenicah in v Kranju, kjer so bili zaposleni nekateri sovaščani in celo sorodniki. V času gospodarske krize se je zaradi brezposelnosti vrnil domov in se leta 1935 javil kot prostovoljec za abesinsko vojno, v kateri si je pridobil vojni križec. Po demobilizaciji se je spet vrnil v Čezsočo in tu ga je skrivaj obiskoval emigrant Ferdo Kravanja. Tako je vedel za nameravani atentat na Mussolinija septembra 1938, ki naj bi ga bil po nalogu emigrantske organizacije TIGR napravil Franc Kavs. Ko je stopila Nemčija v drugo svetovno vojno, je TIGR z angleško pomočjo spet zaživel in v Posočju sta nastali dve diverzantski skupini, ena v Čezsoči, druga v Rutu v Baški grapi. Delovali sta na dveh področjih: na obveščevalnem z zbiranjem podatkov o utrdbenih delih

na meji in o premikih vojaških edinic ter na diverzantskem s pripravljanjem atentatov posebno na železnice. 5. junija je prva skupina skupaj s Miroslavom Zornikom pripravila atentat na železniško progo pri Trbižu, vendar brez škode. Ko je Viktor Sosič - Ivo iz Trsta izvedel, da ga iščejo, se je javil policiji in povedal za skupino iz Ruta, tako so 7. 10. 1940 aretirali Simona Kosa in z njim ostale Rutarje in njihove prijatelje, enako so napravili v Čezsoči. 29. oktobra je Ivančič stopil na trnovo pot preiskovanja OVRE, ki je imela za Trst svoj sedež v Milanu. To pot je omenil Ivančič na drugem tržaškem procesu, ko je pokazal na razpelo v sodni dvorani: »Kristus na križu ni toliko pretrpel, kot sem jaz v kleteh kvesture v 33 dneh nenehnega zasliševanja.« Predsednik sodišča Tringali Casanova pa je odvrnil: »Premalo, premalo so vas za to, kar ste storili.« 14. 12. 1941 je bila izrečena rzsodba: Ivančič je bil z Bobkom, Kosom, Tomažičem in Vadnalom obsojen na smrt in naslednji dan ustreljen na openskem strelišču. Pokopali so jih skrivaj v Fontana Villorba pri Trevisu, od koder so jih 28. 10. 1945 prepeljali v domače kraje. Ivan Ivančič počiva na pokopališču v Čezsoči. Tam mu je sestra postavila spomenik.

Slavko Tuta

SIMON KOS

Javni delavec, narodni mučenik, rojen 28. 10. 1911 v Rutu na Tolminskem, ustreljen 15. 12. 1941 na Opčinah pri Trstu. Oče Simon, kmet, mati Lucija Ortar. 8-letno šolanje opravil doma, zadnji dve leti v italijanskem jeziku. Pomagal je na očetovi kmetiji, razen med vojaščino 1931–1932 (pri saniteti) v Firencah in 1934–1935 v Messini na Siciliji, kamor je prišel kot rezervist. S 16 leti je bil že knjižničar domačega PD Novi vrh. Bral je veliko, zlasti zadnja leta, ko je pretihotapil čez mejo veliko novih knjig. V branje je bil zatopljen v odmoru med delom tudi tedaj, ko so ga v torek, 7. oktobra 1940, karabinjerji aretirali in v naglici odpeljali. Rad je prepeval s fanti. Kot samouk se je kar dobro naučil igrati na brač, mandolino in violino. Bil je dober smučar in odličen planinec. Rad je hodil na izlete, tudi po več dni, v glavnem s kolesom. V opravljanje kmečkih del je od drugod prinesel veliko majhnih sprememb in posodabljal razna orodja. Bil je tudi izurjen pleskar. Dobro je pisal slovensko in italijansko. Bil je splošno priljubljen zaradi svojih značajnih lastnosti in vsestranske razgledanosti. V antifašistični in osvobodilni organizaciji TIGR je bil zelo aktiven, zlasti od leta 1936. Bil je v vodstvu organizacije in je odgovarjal za baško področje. Preko meje je prepeljal na desetine ilegalcev in z onstran meje prinašal knjige, letake, brošure in jih razpečaval po Primorski. S sodelavci je preko meje prinesel tudi nekaj orožja, streliva in radijski oddajnik. Držal je vezi s tigrovci onstran meje in na Tržaškem. Po bližnjih vaseh je ustanavljal celice in jih povezoval med seboj. Kos je bil obsojen na smrt od Posebnega sodišča za varnost države v nedeljo 14. 12. 1941 ob 12.45, ki je za t. i. drugi tržaški proces zasedalo v Trstu od 2. do 14. decembra istega leta. Obtožnica je obsegala razne postopke, od gojitve slovenske kulture in jezika, širjenja slovenskega tiska do oborožene konspiracije proti državi, političnega in vojaškega vohunstva, raznih diverzantskih akcij, nameravane odcepitve slovanskega ozemlja od Italije, priprave na atentat na Mussolinija idr. Ustreljen je bil naslednje jutro ob 8.30 na strelišču na Opčinah. V brošuri Poromaj spomin (Trst 1982) sta natisnjeni njegovi neobjavljeni pismi bratu in domačim v italijanščini in pesem Jetniška kronika.

Zorko Harej

IVAN VADNAL

Kmetovalec, tigrovec, rojen 1. 11. 1901 v Žejah pri Prestranku, ustreljen 15. 12. 1941 na strelišču na Opčinah pri Trstu. Oče Matija, mati Neža Abram, kmeta. Po osnovni šoli v Slavini je delal na domači kmetiji in se pridružil zavednim slovenskim fantom, ki jih je zelo prizadejal fašistični požig Narodnega doma v Trstu. Leta 1922 so sklicali množično nočno zborovanje na Prestranku, 1925 pa so sklenili oborožiti skupine po pivških vaseh, da bi se uprle fašističnim škvadristom, ki so med 1922–1925 divjali po Pivškem. Zlasti je sodeloval 1925 z Vencijem Smrdelom, ki se je poročil z njegovo sestro. Vadnal je vodil nočne sestanke v okolici Prestranka, Žej, v Čadeževem mlinu idr. Posebno organizirano je sodeloval 1925 na pobudo Valentinčiča z Bače in ustanovil aktivno trojko v Žejah (V., Franc Sluga, Jakob Semec). Povezala se je z oboroženo trojko iz Ljubljane in dobivala od nje znatne količine razne literature, ki so jo člani trojke s sodelavci raznašali po pivških, brkinskih in postojnskih vaseh. Del te literature je dosegel tudi Reko in Trst. Vadnal je s sodelavcema leta 1934 pomagal nositi orožje v skupini 20 tigrovcev iz Cerkniške doline čez Javornike v Žeje. Tu je uredil s Slugom in Semcem več dobro pripravljenih in skritih bunkerjev za hranjenje orožja. Skrbel je, da so orožje večkrat premazali in neuporabno izločili. Med orožjem je bilo največ pištol in zažigalnih bomb. Leta 1939 je Zelen naročil Vadnalu, da sme nekaj orožja izročiti Pinku Tomažiču, kot so se z njim dogovorili na sestanku v Ljubljani. Tomažič se je oglasil pri Vadnalu in mu rekel, naj znesejo vse orožje in strelivo k cesti, da ga odpelje s tovornjakom v Trst. Čez nekaj dni pa je Tomažič spremenil mnenje in želel samo okrog 100 kg orožja in streliva, kolikor bi ga mogli nositi štirje moški. Vadnal je naročilo izpolnil in strelivo so nesli ponoči iz Žej Janko Vatovec iz Zavrha, I. Gašperšič iz Famelj, Lud. Požrlj iz Goriče in A. Škerlj iz Škofelj, prvo noč do železniške proge, naslednjo noč v neopazno Fameljsko jamo. Brat Lud. Požrlja je po vojni pripovedoval Mariji Majnik, da je zaprti Alb. Dujc vodil faš. policiste in jim pokazal Fameljsko jamo. Dujc je bil aretiran 12. 7. 1940, istega dne tudi Vatovec in Požrlj, naslednjega dne Gašperšič, Škerlj 8. 8. 1940. Trupla ustreljenih na drugem tržaškem procesu so skrivaj odpeljali v Fontana di Villorba pri Trevisu, jih zakopali za vrati pokopališča in tla zravnali, da so zabrisali sled. Grobove so odkrili 1945, jih prekopali in v slovesnem sprevodu nesli krste po tržaških ulicah. Pokopali so jih na domačih pokopališčih.

Tone Rutar - Rut

PINO TOMAŽIČ

Študent, politični delavec, narodni heroj, rojen 20. 3. 1915 v Trstu, ustreljen 15. 12. 1941 na Opčinah. Oče Josip, gostilničar, mati Ema Colja. Obiskoval je slovensko Ciril-Methodovo osnovno šolo pri Sv. Jakobu v Trstu, nato italijansko srednjo trgovsko šolo v Trstu in diplomiral julija 1934. Isto leto se je vpisal na Ekonomsko-trgovsko fakulteto v Trstu in ponovno v letih 1938–1940, vmes je obiskoval (1935–1936) Visoko ekonomsko-trgovsko šolo v Zagrebu. Doraščajoč v narodno zavedni družini in v sorodstvu s Ferdom Bidovcem, je bil Tomažič najprej povezan z narodnjaškim gibanjem, na srednji šoli pa je prišel v stik s komunisti (A. Budin, M. Kozman) in bil 15. 12. 1931 sprejet skupaj s Cirilom Martelancem in Elizabeto Zafred v Zvezo komunistične mladine Italije. Trojka je bila zadolžena za pridobivanje slovenske mladine in za prevajanje italijanske komunistične literature v slovenščino. Ob odkritju tržaške komunistične mladinske organizacije je bil 7. 1. 1932 prijet in

po desetih dneh zaradi mladoletnosti izpuščen. Ponovno je bil aretiran 1. maja zavoljo širjenja komunističnih letakov na šoli in kaznovan z opominom. 1934 je bil sprejet v KPI in je do avgusta 1935 deloval v tržaški komunistični organizaciji, posvečal se je zlasti organiziranju na slovenskem podeželju in širjenju časopisa Delo. Udeleževal se je ilegalnih kulturnih prireditev tržaške narodnjaške mladine. Septembra 1935 je ilegalno odšel čez mejo v Jugoslavijo, da se je izognil mobilizaciji za vojno v Etiopiji. Med šolanjem v Zagrebu je sodeloval v slovenskem levičarskem akademskem klubu Triglav in v emigrantskem društvu Istra, v Mariboru je bil vključen v emigrantsko društvo Nanos in v njem zastopal levičarska stališča. V teh društvih je tudi predaval. Med veliko tekstilno stavko septembra 1936 je organiziral prehrano za stavkajoče delavce v Mariboru. Januarja 1937 ga je jugoslovanska policija zaradi političnega delovanja aretirala in izgnala iz Jugoslavije. Odšel je v Avstrijo in se od tu poskušal pridružiti internacionalnim brigadam v španski državljanski vojni, a ga je avstrijska policija prišla na švicarski meji ter ga 17. 2. 1937 na Brennerju izročila italijanski policiji. Po dveh tednih zapora v Trstu je bil izpuščen. Ponovno se je povezal s primorskimi komunisti ter delal zlasti za ustvarjanje ljudske fronte na temelju stališč tristrankarske izjave komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja po načelu samoodločbe. Od julija 1937 do oktobra 1938 je Tomažič služil vojaški rok v 22. pehotnem polku v Pisi, kjer je bil pod policijskim nadzorom. Po vrnitvi v Trst je postal član pokrajinskega vodstva KPI za JK skupno z A. Budinom. Posvetil se je ilegalnemu organiziranju komunistične stranke med Slovenci na Tržaškem, na Krasu, v Vipavski dolini in Brkinih. Z Budinom sta ponovno začela izdajati časopis Delo, za katerega je večino člankov napisal Tomažič. Tiskali so ga od začetka 1939 v Žekancu pri Zgoniku, nato do aretacij spomladi 1940 v Vremah pri Divači. Poleti 1939 se je Tomažič povezal z vodstvom narodnorevolucionalne organizacije TIGR (D. Zelen) v Ljubljani ter od skupin na Pivškem dobil večjo količino orožja in razstreliva, s katerim so slovenski komunisti nameravali sprožiti vstajo na Primorskem v trenutku predvidenega italijanskega napada na Jugoslavijo. Na osnovi komunističnega načela o slovenskem narodnem vprašanju in o ljudski fronti je Tomažič pripravil akcijski program, ki so ga sprejeli primorski komunisti na konferencah februarja 1940 v Dolu pri Repentabru in aprila 1940 pri Briščikih. Program, ki je znan le po ustnih virih, je vseboval načela: »Odločen in nepretrgan boj proti fašizmu do osvoboditve in združitve Trsta, Primorja in ostalih delov slovenskega ozemlja v sovjetsko republiko Slovenijo; združitve vseh naprednih sil delavskega razreda v en sam blok; sodelovanje najširših slovenskih delovnih množic z italijanskim proletariatom in izvajanje temeljite propagande z besedo in tiskom.« Program je Trstu priznaval italijansko večino, vendar ga je iz geografskih in gospodarskih razlogov prisojal Sloveniji, Italiji pa je jamčil najširšo avtonomijo. Na liniji protifašistične ljudske fronte je Tomažič v letih 1938–1940 delal zlasti med slovensko mladino v Trstu in na podeželju ter pri njenih kulturnih prireditvah. Bil je pobudnik ilegalne mladinske revije Plamen v njeni edini številki, v časopisu Iskra pa je objavljaval članke (identificirani spisi s podpisom Kraševc so: Mladina, Kaj hoče mladina, Hlapec). V vrstah narodnjaške in krščanskosocialne mladine je ustanavljal skupine simpatizerjev komunizma in sprejemal članstvo v KPI. 2. 6. 1940 je policija Tomažiča aretirala v verigi aretacij okrog tristo Slovencev. Preiskovalni zapor, ki je trajal 15 mesecev, je Tomažič prestajal v ječi v Coroneu v Trstu. 2. 12. 1941 je bil z 59 soobtoženci postavljen pred Posebno sodišče za zaščito države, ki je v drugo sodilo na procesu v Trstu. Pred sodiščem je odkrito izpovedal svoje komunistične nazore in zagovarjal program o združitvi Slovencev v sovjetsko republiko Slovenijo. Obsojen je bil na smrt in 15. decembra s štirimi soobsojenci ustreljen na strelišču pri Opčinah. Pred smrtjo je napisal poslovilna pisma staršem, zaročenki in tovarišem – komunistom, v zadnjem je izrazil vero v zmago komunizma in ustanovitev sovjetske republike, za kar je bil pripravljen darovati svoje življenje. Po vojni so Tomažičeve posmrtno ostanke pokopali na tržaškem pokopališču. Leta 1949 je predsedstvo narodne skupščine FLRJ Tomažiča proglasilo za narodnega heroja. Po njem se imenujejo mnoge javne ustanove in društva, v Trebčah in v Kopru sta mu postavljena spomenika.

Milica Kacin Wohinz

MED PRVIM IN DRUGIM TRŽAŠKIM PROCESOM 1930–1941

Avtor: Milan Pahor

Po streljih v Bazovici

Milan Pahor (foto: Jure Eržen)

Udarec v Bazovici 6. septembra 1930 je bil hud. Sledil je še epilog z drugim delom procesa, ki je bil decembra leta 1931 pred Posebnim sodiščem v Rimu. Vse to ni strlo protifašističnega gibanja na Primorskem. Nasprotno, v naslednjih letih so se vrste gibanja še bolj strnile in posledično okrepile. Ime Bazovica je postalo pojem protifašističnega upora in boja ne samo med Slovenci, temveč širom po Evropi in po svetu. O prvem tržaškem procesu in o ustrelitvi štirih junakov je poročal mednarodni tisk. Zato slovenska priznana zgodovinarica Milica Kacin Wohinz upravičeno piše o prvem protifašizmu v Evropi.¹

Pri tem velja poudariti dejstvo, da je bil v mestu Kranj v Sloveniji že v mesecu novembru leta 1930 postavljen prvi protifašistični spomenik. Postavili so ga tovariši soborci bazoviških junakov in člani Tajne organizacije Borba, torej primorski emigranti, ki so se pred fašizmom zatekli v takratno Jugoslavijo. Spomenik ponazarja piramido, ki ima odlomljen vrh, kar pomeni, da ni svobode. Odlomljena piramida je torej simbol okrnjene svobode in obenem simbol protifašističnega boja.² V letu 1932 so člani društva Jugoslovanska omladina postavili spominsko ploščo pred rektoratom Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu. Pobudniki so bili primorski študentje, člani omenjene organizacije, ki so takrat študirali na ljubljanski univerzi. Strelji v Bazovici so pomenili konec Tajne organizacije Borba.³ Protifašistično gibanje na Primorskem s tem ni bilo zatrto. Italijanska fašistična oblast je predvsem s pomočjo tajne policije OVRE⁴ uspela uničiti Tajno organizacijo Borba, ki je delovala na Tržaškem, Krasu in v Istri ter goriško Organizacijo, ki je delovala na Goriškem. Pri življenju pa so ostale skupine somišljenikov in članov gibanja TIGR, posebno na obmejnih področjih med Italijo in Jugoslavijo. Ne smemo pozabiti, da je skoraj sočasno v zgodnji jeseni 1927 nastalo narodnorevolucionarno protifašistično gibanje z imenom TIGR. V povezavi z gibanjem pa sta v prvem obdobju aktivnega protifašističnega gibanja (1927–1930) delovali samostojno Tajna organizacija Borba in goriška Organizacija. Uničenje tržaške in goriške veje je pomenilo tudi, da je bilo obglavljeno vodstvo obeh organizacij. Voditelji so bili zajeti, nekateri ustreljeni, številni obsojeni pred Posebnim sodiščem za zaščito države na dolge zaporne kazni, mnogi so bili v konfi-

- 1 Pahor, Milan: Primorski Slovenci pod Italijo 1918–2000. V: *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*. 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov. Ljubljana, 2001, str. 157. Odslej: Primorski Slovenci pod Italijo.
- 2 Pahor, Milan: *Bazovica*. Ob 80. obletnici ustanovitve Borbe in TIGR-a (1927–2007). Izdal Odbor za proslavo bazoviških junakov pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, založil Sklad Dorče Sardoč iz Gorice. Trst, 2007, str. 49. Odslej: *Bazovica*.
- 3 *Bazovica*, str. 48.
- 4 Tajna politična in obveščevalna fašistična policija OVRA je delovala v letih 1927–1943 v času fašističnega režima v Italiji in nato v letih 1943–1945 v sklopu Repubblica sociale Italiana (RSI) (Italijanska socialna republika). Sigla OVRA pomeni: Opera volontaria di repressione antifascista, tudi Organizzazione di vigilanza e repressione dell' antifascismo ter Organo di vigilanza dei reati antistatali.

naciji na otokih Apeninskega polotoka ali pa v revnih in oddaljenih naseljih v srednji in južni Italiji, nekatere je dosegla amonicija, premnogi so bili sicer doma, a pod stalnim policijskim nadzorom. Večje število primorskih in istrskih antifašistov se je zateklo pred fašističnim nasiljem v kraljevo Jugoslavijo, drugi so se odločili za emigracijo v Evropo in Ameriko.

V novo obdobje

Ferdo Kravanja

Anton Majnik

Tako ni bilo več osrednjega vodstva gibanja TIGR na Primorskem, temveč je domovalo v Ljubljani. Od osrednjih voditeljev naj omenimo Alberta Rejca, Danila Zelena, Justa Godniča, Ferda Kravanja, Antona Majnika; bilo pa je še več drugih. Tako je antifašistično narodno radikalno gibanje TIGR nadaljevalo in razvijalo svojo dejavnost v obmejnih območjih med Italijo in Jugoslavijo, predvsem z utrjevanjem povezav in ljudi, s širjenjem protifašistične in slovenske literature, z zbiranjem informacij. Izdajali so glasilo z imenom Svoboda.

Glasilo so od leta 1930 razmnoževali najprej v stanovanju Danila Zelena, od leta 1933 dalje pa v kleti njegovega doma na Tyrševi ulici v Ljubljani. Naslovnico in znak je izoblikoval slikar Ljubo Ravnikar, ki je za glasilo risal tudi karikature. Večino člankov je pisal urednik Albert Rejec. Glasilo Svoboda je izhajalo dvakrat na mesec. Na Primorsko je prihajala v nahrbtnikih članov TIGR-a z ilegalnimi prehodi čez mejo. Ciklostilirano glasilo je imelo od 4 do 6 strani. Pri razmnoževanju so sodelovali: Danilo Zelen, Anton Černač, Just Godnič in Zvonimir Lasič. Mnogokrat so priskočili na pomoč primorski emigranti, in sicer Slavica Lerner, Anton Laharnar, Alojz Valentinčič, Srečko Šorli,

Glasilo Svoboda

Naslovnico in znak glasila je izoblikoval slikar Ljubo Ravnikar, ki je za glasilo risal karikature.

Maks Rejec in Anton Šuler.⁵ Trajala je še vedno povezava z italijansko organizacijo Concentrazione antifascista, ki je delovala med italijanskimi emigranti in protifašisti. Glavni sedež omenjene orga-

⁵ Rutar, Borut: *Mala gora. Tigrovcji v prvem spopadu Slovencev z okupatorjem*. Založilo in izdalo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske. Koper, 2008, str. 43. Odslej Mala gora.

nizacije je bil v Parizu v Franciji.⁶ V letu 1931 je gibanje TIGR sklenilo akcijsko pogodbo z italijansko antifašistično organizacijo Giustizia e Libertà, ki sta jo ustanovila brata Carlo e Nello Rosselli in je delovala s podobno obliko antifašističnega upora.⁷ Gibanje GL je nastalo konec leta 1929 v Parizu.⁸ Omenjeno zavezništvo je med drugim privedlo do izredno zanimivega in pomembnega rezultata. V sklopu širokega delovanja je vodstvo gibanja GL imelo organizirano publicistično dejavnost: izdajali so Quaderni di GL, tednik z imenom Giustizia e Libertà (prva številka je izšla 18. 5. 1934, zadnja v septembru 1939 ob izbruhu druge svetovne vojne), bogato založniško dejavnost pod imenom Edizione GL.⁹ Dobri stiki, osebna poznanstva in medsebojno zaupanje so botrovali zamisli, da bi v nizu publikacij GL izšla knjiga, ki priča o zatiranju narodnih manjšin s strani fašističnega režima. Slovenski protifašisti na Primorskem so zbrali dokumentarno gradivo in ga preko protifašista in bivšega poslanca Engelberta Besednjaka¹⁰ oddali italijanskim tovarišem. Iz gradiva je nastala manjša knjiga (na 96 straneh) z naslovom *Il fascismo e il martirio delle minoranze*, ki je izšla novembra 1933 pri založbi Edizioni di "Giustizia e Libertà". To je edinstven dokument, saj priča o fašističnem uničevalnem zatiranju, ko je bil fašistični režim na višku svoje oblasti. Obenem je to pričevanje iz prve roke: prav takrat, ko se je izvajalo neusmiljeno nasilje nad slovensko in hrvaško manjšino v tedanji Julijski krajini in Istri. Ob Slovencih in Hrvatih knjiga priča še o nasilju nad ostalimi manjšinami v Italiji: nad nemško, francosko, grško.¹¹ Avtor italijanskega besedila naj bi bil znani protifašist Gaetano Salvemini.¹² O njem se govori kot o avtorju, vendar ni direktnih in konkretnih dokazov.

*Italijanski protifašist
Gaetano Salvemini*

Tednik Giustizia e Libertà

Ob tem bi rad omenil naslednje: takoj po prehodu v novo tisočletje in vstopu v 21. stoletje nam je tržaški kulturni in družbeni delavec Ravel Kodrič priskrbel fotokopijo knjige *Il fascismo ed il martirio delle minoranze*. Original hrani Istituto storico della Resistenza in Toscana s sedežem v

6 Concentrazione antifascista (formalno: Concentrazione d'azione antifascista) je bila ustanovljena 28. 3. 1927 v Parizu v Franciji. Člani so bili: PRI (republikanska stranka), PSI (socialistična stranka), PSULI (socialisti riformisti pod vodstvom F. Turatija), Lega italiana dei diritti dell'uomo, Ufficio esteri della CGIL (mednarodni urad sindikata CGIL pod vodstvom B. Buozzija). V njej ni bilo Komunistične stranke Italije ter pripadnikov ljudske in liberalne italijanske stranke. Concentrazione antifascista je delovala v letih 1927–1934.

7 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 158.

8 V gibanju so bili združeni mladi protifašisti.

9 Pahor, Milan: *Spremna beseda. V: Il fascismo e il martirio delle minoranze – Fašizem in zatiranje manjšin*. Trst, 2004, str. 8. Odslej: Pahor, *Spremna beseda*.

10 Engelbert Besednjak (Gorica, 14. 3. 1896–21. 12. 1966, Trst), politik, antifašist, poslanec v rimskem parlamentu.

11 *Spremna beseda*, str. 69, 25, 66.

12 Gaetano Salvemini (8. 9. 1873–6. 9. 1957), zgodovinar, politik, poslanec v rimskem parlamentu, socialist, protifašist, soustanovitelj gibanja Giustizia e Libertà.

Firencah. Omenjeni inštitut hrani tudi preostali arhiv protifašističnega gibanja Giustizia e Libertà. Branje besedila knjige iz leta 1933 nam je obudilo zamisel, da bi bilo besedilo primerno ponatisniti zaradi aktualnosti vsebine in ponovnega oživljanja fašizma. Prvotno zamisel smo nadgradili še s slovenskim prevodom, ki ga je pripravil Igor Tuta, sin priznanega protifašista Slavka Tute.¹³ Besedilo knjige ni bilo poznano ne italijanskim in ne slovenskim protifašistom. Tako je leta 2004 v Trstu izšla dvojezična publikacija z naslovom *Il fascismo e il martirio delle minoranze – Fašizem in zatiranje manjšin*.¹⁴

Slavko Tuta

V knjigah je nedvomno velika moč, ki jo avtoritarni režimi težko prenašajo. Zato bi rad omenil še eno publikacijo, in sicer *Life and Death Struggle of a National Minority (The Yugoslavs in Italy)*, ki jo je spisal dr. Lavo Čermelj in je izšla leta 1936. Dve leti za omenjeno knjigo v angleškem jeziku je izšel prevod v francoskem jeziku. Takoj po osvoboditvi leta 1945 je izšla druga angleška izdaja in leto dni pozneje (1947) še dopolnjen francoski prevod.¹⁵ Sam avtor je med drugim zapisal: »*Ko oddajam knjigo v tisk, čutim potrebo, da vsaj na kratko pojasnim in opravičim njeno tako pozno objavo v slovenskem jeziku. Knjiga namreč ni v sedanji obliki izvirna, temveč je po vsebini in sestavi nekakšna popravljena in dopolnjena izdaja moje knjige *Life and Death Struggle of a National Minority. The Yugoslavs in Italy*, ki jo je prevedla gospa*

*F. S. Copeland in jo je leta 1936 izdalo Društvo za Ligo Narodov v Ljubljani. Dve leti pozneje je sledila francoska izdaja v prevodu J. Lacroixa pod naslovom *Le minorité slave in Italie. Les Slovènes et Croates de la Marche Julienne. Takoj po vojni (1945) sta izšla druga angleška izdaja in obširnejši izveček v ruskem jeziku (Slavjanskoje menjšinstvo v Italii. Sloveny in Horvaty v Juliskoj krajnje) ter leto dni nato še dopolnjena francoska izdaja.*«¹⁶*

Čermelj omenja slovensko izdajo, ki jo je založila Slovenska matica v Ljubljani leta 1965.¹⁷ Še kasneje je prišlo do italijanske izdaje, in sicer leta 1974 v Trstu.¹⁸ Izid knjige je zelo vznemiril in razjezil fašistični režim. Zadevo so si zavezali za prst. Ko je 6. aprila 1941 italijanska vojska brez vojne napovedi napadla Jugoslavijo in zasedla slovensko prestolnico Ljubljano, se je tajna fašistična policija aktivno lotila iskanja dr. Lavo Čermelja, ki se je leta 1929 zatekel pred nasilnim fašizmom prav v Jugoslavijo. Kmalu so ga izsledili ter oddali preiskovalcem Posebnega sodišča. Na drugem tržaškem procesu v decembru leta 1941 je bil Lavo Čermelj obsojen na smrt. Po potrditvi skupnega in povezanega upora in boja proti fašizmu med gibanjema Giustizia e Libertà in TIGR je bil nadaljnji korak sklenjen decembra 1935, ko je TIGR sklenil akcijski pakt s Komunistično partijo Italije, ki je slovenske narodnjake povabila v skupno antifašistično in obenem protivojno fronto. Gibanje TIGR je takrat za podpis uporabilo naziv Narodno revolucionarno gibanje Slovencev in

13 Spremna beseda, str. 5.

14 Knjigo je izdal Odbor za proslavo bazoviških junakov pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, založnika sta bili tržaški založbi Založništvo tržaškega tiska in Mladika, pokrovitelja obe krovni organizaciji Slovencev v Italiji SKGZ in SSO.

15 Čermelj, Lavo: *Sloveny in Hrvatje pod Italijo med dvema vojnama*. Ljubljana, 1965. Iz besedila na ovitku knjige.

16 Ibidem, str. 5.

17 Čermelj, Lavo: *Sloveny in Hrvatje pod Italijo med dvema vojnama*. Ljubljana, Slovenska matica, 1965.

18 Čermelj, Lavo: *Sloveny e croati in Italia tra le due guerre*. Založništvo tržaškega tiska (ZTT) in Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI). Trst, 1974. Prevod Karel Šiškovič.

Hrvatov v Julijski krajini. Akcijski pakt so podpisali v Parizu.¹⁹ Podpisniki za TIGR: Albert Rejec, Danilo Zelen, Just Godnič. Sredi tridesetih let 20. stoletja je vodstvo KPI na pritisk Kominterne in njene t. i. ljudske frontne politike spremenilo svoj odnos do nacionalnega vprašanja. Prvi rezultat spremenjene politike je bila izjava o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, ki so jo aprila 1934 sprejele komunistične partije Italije, Jugoslavije in Avstrije. Izjavo so podpisali v Moskvi.²⁰

Albert Rejec

Danilo Zelen

Just Godnič

Raznolikost odpora in boja

V protifašističnem taboru so delovale še druge organizirane skupine. Za odpor proti raznarodovanju so nastale nove ilegalne organizacije v okviru dveh tradicionalnih taborov: krščansko socialnem in narodno liberalnem. Politično društvo Edinost v Gorici in Zbor svečenikov sv. Pavla (ustanovljen leta 1920 v Sežani) sta se združila v enotno tajno organizacijo za vso Julijsko krajino. Uvedli so kapilarno metodo dela preko duhovnikov in krajevnih zaupnikov, ki je temeljila na narodnoobrambnem delu. Predstavljali so tajni politični katolicizem, ki je bil pogojen od odnosa fašističnega režima do narodnih manjšin. Bitka za nacionalne pravice vernikov in za cerkveno avtonomijo je bila nujno protifašistična. Dejavnost je vodil Vrhovni svet krščanskih organizacij v Gorici. Svet je bil sestavljen iz 53 članov, ki so bili iz vrst laikov in duhovnikov. Med člani sveta so bili: Engelbert Besednjak, Jože Bitežnik, A. Berlot, Janko Kralj²¹, Virgil Šček²², A. Vuk,

19 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 158.

20 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 158.

21 Janko Kralj (18. 8. 1898–27. 12. 1944), politik, publicist, prevajalec. Gimnazijo opravil v Gorici, promoviral iz prava v letu 1925 (študiral v Gradcu, Zagrebu in Padovi). Po vrnitvi v Gorico je postal urednik pri GMD in tajnik Katoliškega tiskovnega društva. Leta 1928 ga je fašistična oblast aretirala in za 5 let poslala v konfinacijo na otok Lipari. Po vrnitvi je bil med voditelji krščansko socialnega antifašističnega gibanja na Primorskem. Sodeloval je pri obrambi obtožencev na drugem tržaškem procesu. Po 8. septembru 1943 je odšel v Rim, ker je bil prepričan, da bo tam opravil boljše delo kot doma. Dne 27. 12. 1944 je v Rimu umrl za pljučnico.

22 Virgil Šček (Trst, 1. 1. 1889–28. 6. 1948, Ljubljana), duhovnik, politik, publicist, poslanec v rimskem parlamentu (1921–1924), družbeni in kulturni delavec, protifašist. Univerzitetno diplomlo dosegel leta 1909. Bil je kaplan in župnik v Trstu, Lokvah in Avberju. Po prvi vojni tajnik Katoliškega tiskovnega društva (KTD) v Gorici. V tridesetih letih 20. stoletja med člani vodstva krščansko socialne protifašistične skupine na Primorskem.

Anton Kacin²³, Leopold Kemperle, A. Rutar, hrvaški duhovnik Božo Milanović ter drugi. Ozemeljsko so bili porazdeljeni na goriško, tržaško in istrsko vejo. Nedvomno so bile župnije postojanke celotne organizacije. Slovenski in hrvaški duhovniki so bili nosilci narodnoobrambne dejavnosti. Temeljni cilj je bila združitev Slovencev in Hrvatov z matičnim narodom v Jugoslaviji. Nasprotovali pa so radikalnemu načinu upora in boja proti fašizmu, in sicer z razlogom, da se obvaruje ljudi pred žrtvami.²⁴

Virgil Šček

Engelbert Besednjak
s sinom

Tudi narodnoliberalni tabor se je v obdobju 1932–1933 obnovil. Takrat so se zaradi velike amnistije ob desetletnici vzpostavitve fašističnega režima lahko vrnili nekateri aktivisti – protifašisti iz konfinacije ali iz zaporov. Ilegalni odbor v Trstu so sestavljali Frane Tončič²⁵, Dorče Sardoč, Josip Kosovel²⁶, Angelo Kukanja²⁷, Anton Zorko Ščuka²⁸, Štefan Lovrečič, J. Puhalj ter Avgust Sfiligoj iz Gorice. Zorko Ščuka je sodeloval z vodstvom TIGR-a in imel z njimi dobre veze. V primerjavi s krščansko socialno organizacijo je bilo njihovo delovanje bolj šibko. Po eni strani so imeli omejeno izdajateljsko dejavnost v okviru založbe Goriška matica, po drugi strani so prirejali tečaje za slovensko meščansko mladino v Trstu. Na teh tečajih je predaval prof. Josip Kosovel.²⁹ Tečaji so potekali v okviru zasebne šole Galileo Galilei v Ulici Battisti. Tečaji so bili dvojni: eni za dijake in drugi za delavsko mladino. Na tečajih se je zbiralo okrog 30 mladih. Izoblikovala se je skupina srednješolcev. Leta 1937 je Anton Ščuka, tedanji voditelj srednješolcev, kupil stavbo v Ulici sv. Frančiška na številki 10. Denar

23 Anton Kacin (Sp. Idrija, 25. 5. 1901–26. 1. 1984, Trst) šolnik, literarni zgodovinar, urednik, prevajalec, politik. Doktorat na univerzi v Ljubljani 22. 12. 1923. Prof. slovenščine na gimnaziji v Malem semenišču v Gorici (1927–1940). V obdobju 1941–1943 zaposlen v knjižnici Katoliške univerze v Milanu. V letih 1943–1945 nadzornik slovenskih domobranskih šol na Goriškem, v letih 1945–1947 okrožni nadzornik ZVU za slovenske šole na Goriškem, nato ravnatelj slovenskega učiteljskega A. M. Slomšek v Trstu.

24 Kacin Wohinz, Milica; Pirjavec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana 2000. str. 67–69. Odslej *Zgodovina Slovencev v Italiji*.

25 Frane Tončič (30. 9. 1893–3. 11. 1978). Slovenski pravnik, urednik, politik. V letih 1920–1923 urednik dnevnika *Edinost* v Trstu, v letih 1924–1927 urednik tednika *Novice* v Trstu. Od leta 1930 je imel samostojno odvetniško pisarno v Trstu. Na drugem tržaškem procesu pred Posebnim sodiščem v Trstu je bil decembra 1941 obsojen na 16 let zavora.

26 Josip Kosovel (2. 2. 1901–23. 2. 1963). Slovenski profesor, prosvetni delavec, protifašist. V letih trideset 20. stoletja je v Trstu vodil ilegalne tečaje slovenščine za slovenske dijake, ki so hodili v italijanske šole. Na drugem tržaškem procesu je bil obsojen na 15 let ječe.

27 Angelo Kukanja (Trst, 16. 2. 1905–1. 12. 1977, Trst). Slovenski odvetnik, družbenopolitični delavec, protifašist. Zaradi delovanja v *Dijaški matici* in v društvu *Edinost* v Trstu je bil julija leta 1930 obsojen pred Posebnim sodiščem na 4 leta zavora. Na drugem tržaškem procesu decembra 1941 je bil obsojen na 16 let zavora.

28 Primorski slovenski biografski leksikon PSBL. Geslo Anton Zorko Ščuka, 17. snopič, Gorica, GMD, 1989.

29 *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 69.

so prispevali veljaki bivšega narodnega gibanja, delno tudi s pomočjo, ki je prišla iz Jugoslavije. V stavbi so nato uredili dvorano in dodatne manjše prostore. Vse to je v bistvu postal nekakšen študentski klub. Tam so potekale pevske vaje, nastopi, plesi, koncerti, razstave, politična predavanja in konference. Dijaški skupini so se v poletnih mesecih pridružili univerzitetni študenti. V okviru jezikovnih tečajev se je vnašala narodna in politična vsebina. Radikalnejši krog teh mladincev se je nato dokopal do načrta o pravi organizaciji, podobni nekdanji Zvezi mladinskih društev (ki je bila nasilno razpuščena v septembru leta 1927).³⁰ Iz te in drugih skupin mladih protifašistov so nato izšli prvi aktivisti Osvobodilne fronte (OF) v Trstu v letu 1941. Prišlo je tudi do poskusa, da bi združili protifašistično dejavnost obeh taborov (krščansko socialnega in narodno liberalnega), vendar se načrt kljub dejstvu, da je bila razlika med obema strujama v bistvu vedno manjša, ni uresničil.

V raznih mestnih predelih mesta Trst so nastajale skupine, ki so združevale mlade slovenske delavce, obrtnike, nameščence, uradnike. Najbolj aktivna skupina, ki je delovala v Barkovljah in v Rojanu, si je nadelala ime Štempiharji, po Jurčičevem legendarnem junaku, ki je v davnih časih povzročal skrbi samemu cesarju. To skupino je družila narodna pripadnost in zavednost. V letih od 1936 do 1940 so izdali 9 različnih publikacij. Teh izdaj se je oprijelo ime »štempiharska literatura«. Tri leta je izhajal Štempiharski glas (izšlo je 14 številčk), leta 1937 so izšle 4 številke lista Štempihar. Za leto 1938 velja omeniti Štempiharski koledar (na 68 straneh), za leto 1940 pa skrbno urejeno publikacijo z imenom Lipa (na 58 straneh). Ta literatura se je navzven zdela bolj zabavna; v bistvu pa je izražala globoko nasprotovanje fašizmu in ljubezen do slovenske besede.³¹ Glavni pobudniki te skupine so bili Milan Bolčič³², Danilo Benčina³³ in Jožef Kravos.³⁴ Ob skupini Štempiharjev je treba omeniti tudi skupino Magnamonti. Duša te skupine je bil Jože Cesar³⁵, planinec, vrhunski plezalec, turni smučar. Plezal je z najboljšimi plezalcii tiste dobe. Že prej je bil povezan s Ferdom

30 Kacin, Milica: Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1960, letnik I., šte. 2, str. 128. Odslej: Tržaška mladina.

31 Bolčič, Milan: O Štempiharski literaturi. V: *Jadranski koledar*, Trst, 1954, str. 118 in naslednje.

32 Milan Bolčič (Boljunec pri Trstu, 26. 3. 1909–Trst, 13. 6. 1998), časnikar, urednik, protifašist, narodni delavec. Osnovno šolo v Boljuncu, meščansko ljudsko šolo CMD v Trstu, maturiral na Trg. teh. zavodu Da Vinci v Trstu. V letih 1927–1930 uradnik v odvetniški pisarni Vifan-Furlan v Trstu. V obdobju 1918–1927 deloval v slovenskih dijaških in srednješolskih društvih, bil je tajnik krožka Tommaseo. Po letu 1927 in prehodu v ilegalno je deloval v protifašistični skupini Štempiharjev, vodil ilegalne tečaje. Leta 1940 aretiran in poslan pred Posebno sodišče. Na drugem tržaškem procesu je bil obsojen na 15 let zapor. Leta 1944 se je pridružil OF. Po osvoboditvi je bil časnikar pri Primorskem dnevniku v letih 1945–1970.

33 Danilo Benčina (Trst, 7. 3. 1911–11. 12. 1989, Trst), publicist, narodni in kulturni delavec, protifašist, partizan. Pet razredov osnovne šole je opravil v slovenskem jeziku, nato je dovršil it. srednjo šolo Volta. V letih 1926–1940 je bil zaposlen kot elektrotehnik pri raznih podjetjih v Trstu. V letih 1936–1940 član ilegalne protifašistične skupine Štempiharjev. Od oktobra 1940 do septembra 1943 je bil po zaporih in konfinacijah (Coroneo, Ventotene, Monteforte Irpino). Po septembru 1943 se je prebil do ameriške vojske, od tam pa do Gravine, kjer so se zbirali jugoslovanski prostovoljci. Postal je borec partizan 3. udarne prekomorske brigade ter z njo prehodil vso bojno pot iz Dalmacije do Trsta. Od februarja 1951 do oktobra 1971 je bil tajnik uredništva Primorskega dnevnika v Trstu.

34 Jožef Kravos (Dobravlje, 5. 8. 1909–13. 4. 1972, Trst), protifašist, narodni delavec, publicist, krojač. Leta 1931 se je preselil v Trst. Tam se je vključil v protifašistične skupine v šentjakobskem pevskem zboru in skupini Štempiharjev. V letih 1940–1943 je bil interniran na otoku Tremiti in v kraju Montecalvo. Po vojni se je naselil z družino pri Sv. Ivanu v Trstu. Vključil se je v kulturno življenje. Kasneje je zapisal spomine in literarne črtice.

35 Jože Cesar (Trst, 22. 4. 1907–31. 7. 1980, Trst), protifašist, slikar, scenograf, alpinist, plezalec. V tridesetih letih 20. stoletja so ga italijanske oblasti osemkrat aretirale zaradi političnega in prosvetnega delovanja med Slovenci v Trstu. Bil je duša skupine Magnamonti. Med drugo svetovno vojno je aktivno sodeloval v NOB. Po osvoboditvi je bil scenograf v Slovenskem narodnem gledališču v Trstu. Predvsem pa je znan kot slikar, portretist. Po vojni je leta 1946 med pobudniki obnove delovanja SPDT. Leta 1959 je postal predsednik SZ Bor v Trstu.

Bidovcem, Franom Marušičem in Zvonimirjem Milošem, torej z »borbaši«, ki so bili tudi športniki in planinci. Prav tako je bil povezan z Jožetom Deklevo. Od deklet je treba omeniti sestri Milo in Rožico Lah. Kasneje v tridesetih letih so v njegovi družini bili še Marij Kocjančič, Lojze Hrovatin, Tezej Šavron, Jakob Renko, Rudi Blažič, Pinko Tomažič, fantje iz družine Blažina (Just, Rudolf, Miran, Sandi) in drugi. Pičla denarna sredstva niso zaustavila izrednih plezalnih podvigov Tezeja Šavrona, Dolfa Blažine, Lojzeta Hrovatina, Dorčeta Sardoča in Jožeta Cesarja. Vsi so bili narodno zavedni in prekaljeni protifašisti. Poleg tega so s Štempiharji in pevci prirejali izlete (na Nanos maja 1937, vzpon na Krn 30. 7. 1937, Trstelj 17. 5. 1937, smučanje na Livku v letih 1936–1938, športni dan 22. 5. 1938 itd.). Na vseh teh pobudah so se rojevale tudi protifašistične akcije, povezovanja, prijateljstva. To je bila prava narodna in politična šola v malem.³⁶

Ferdo Bidovec

Fran Marušič

Zvonimir Miloš

V tem okviru je začel leta 1938 delati Pinko Tomažič³⁷, tedaj študent ekonomije. Pinko je v partijo vstopil že leta 1932. V komunistične vrste ga je sprejela znana slovenska aktivistka Marija Bernetič – Marina (tudi Tatjana).³⁸ Iz vrst zrelejših in levo usmerjenih dijakov je sestavil skupino simpatizerjev komunistične stranke. Imenovali jih bomo kar mladi komunisti, čeprav takrat ni bilo mladinske komunistične organizacije. Mladi so se redno sestajali pod vodstvom Tomažiča. Skupno so zavzemali stališča do posameznih vprašanj v krogu dijakov in študentov. Obenem jih je Pinko vzgajal v marksističnem duhu. S temi mladinci, ki so vplivali na svoje prijatelje izven te skupine, je Pinko utiral pot svojemu cilju: združiti vso napredno slovensko mladino v enotno protifašistično fronto.³⁹ Med prve uspehe skupine mladih komunistov spada nedvomno vključitev v njihov klub skupine mladih delavcev iz Sv. Jakoba v Trstu, ki je delovala v tamkajšnjem pevskem zboru, sicer je bila prepuščena sama sebi. V njihove vrste so začeli pristopati vzporedno tudi člani skupine Štempiharjev. Vse to se je dogajalo, ko je v vodstvu študentske mladine v Trstu prišlo do razkoraka. Na eni strani so se znašli mladi, ki so zahtevali radikalnejšo obliko delovanja; na drugi strani pa mladi,

36 Abram, Lojze: *Od Jadrana prek Triglava*. Sto let Slovenskega planinskega društva Trst. Trst, 2005, str. 69–75.

37 Pinko Tomažič (Trst, 1915–15. 12. 1941, Opčine), osrednja osebnost protifašističnega odpora in boja Slovencev v Trstu in na Primorskem v letih 1937–1940. Pisal je za ilegalna mladinska lista Iskra in Plamen ter za komunistično glasilo Delo. Na drugem tržaškem procesu v Trstu je bil obsojen na smrt ter 15. 12. 1941 ustreljen na strelišču na Opčinah pri Trstu. Posmrtno so mu leta 1949 podelili naziv narodnega heroja.

38 Marija Bernetič (Trst, 14. 3. 1902–1. 3. 1993, Trst). Protifašistka, komunistka, ilegalka, političarka. Leta 1921 ob nastanku KPI v Italiji se vključi v stranko, v kateri skrbi za mlade in za ženske. Režim jo večkrat aretira in obsodi. V letu 1940 jo Posebno sodišče obsodi na 16 let zapora. Nato se vključi v odporniško gibanje in po vojni deluje v sklopu partije. Leta 1963 je izvoljena kot poslanka v italijanski parlament v Rimu.

39 Tržaška mladina, str. 129.

ki so hoteli nadaljevati z narodnoobrambnim delom in niso bili pripravljeni sprejeti ostrega boja proti fašizmu.⁴⁰

Pinko Tomažič

Marija Bernetič

Dijaška mladina v Trstu je po zgledu Štempiharjev izdajala svoje glasilo z imenom Iskra v letu 1939. Tam so objavljali najboljše slovenske šolske naloge. Spomladi leta 1940 pa je izšla na pobudo Pinka Tomažiča mladinska revija Plamen (na 34 straneh). Pri izidu ciklostilirane revije je Tomažiču pomagal »štempihar« Milan Bolčič. V uvodnem članku je Pinko med drugim zapisal:

»/.../ Mladina je tista sila, ki edina zmore vzdržati kakršenkoli pritisk in ohraniti ter razvijati naš narodni čut kljub neugodnim razmeram. In to zato, ker je mladina najbolj pogumni, udarni in nesebični del naroda. S svojim zaletom prečisti marsikatero prašno tradicijo, spremeni okostenelosti v prožne tvornosti in doseže velike uspehe tam, kjer za druge kraljuje utopija.«⁴¹

V letih, ko je v Evropi in po svetu že divjala druga svetovna vojna, je torej mladina v Trstu dobro poznala razne politične koncepte. Njene simpatije so bile na strani napredne levice. Vpliv mladega Pinka, člana pokrajinskega vodstva komunistične stranke, je iz dneva v dan naraščal. Leta 1941 je prav ta mladina postala glavna opora nastajajoči Osvobodilni fronti.⁴²

TIGR

Najbolj udarna protifašistična sila v tridesetih letih 20. stoletja na Primorskem so nedvomno bili pripadniki TIGR-a, revolucionarne organizacije Julijske krajine, kot je stalo zapisano v podnaslovu glasila Svoboda, ki so ga izdajali v obdobju 1929–1940 v Ljubljani. Njim so se v naslednjih letih pridružili še komunisti, kar potrjuje njihov skupen akcijski pakt iz leta 1935. V avgustu 1939 sta se sestala Danilo Zelen in Pinko Tomažič. Od takrat dalje je organizacija TIGR zalagala komuniste z orožjem. Na tej osi je najprej nastajala protifašistična fronta. Nato so v skupno protifašistično fronto pristopili še krščanski socialci, liberalni narodnjaki, duhovniki. V letih tik pred izbruhom druge svetovne vojne je ta fronta bila stvarnost.⁴³ Udarne akcije pripadnikov gibanja TIGR so se vrstile od leta 1927 dalje. V prvih akcijah so se najbolj izkazali Danilo Zelen, Tone Černač, Jože Kukec, Stanko Petaros in drugi. Dopolnjevali so akcije pripadnikov Tajne organizacije Borba. Prav v dneh

40 Tržaška mladina, ibidem.

41 List *Plamen*, Trst, leto 1940. str. 3. Glej tudi: Tržaška mladina, str. 129.

42 Tržaška mladina, str.130.

43 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 158–159.

sojenja na prvem tržaškem procesu je ob 2.00 ponoči na meji med Italijo in Jugoslavijo pri mejnem kamnu pri Rakovem Škocjanu na italijanski strani padel v zasedo fašistične patrulje tigrovski gverilec Jože Kukec iz Postojne (rojen 27. 1. 1894). V oboroženem spopadu je ubil 2 fašista ter jih več ranil. Ko je Kukcu zmanjkalo nabojev in mu je odpovedala še druga pištola, so po njem planili fašisti in ga pobili s puškinimi kopiti.⁴⁴ Kot odgovor na ustrelitev štirih junakov v Bazovici je bil 4. oktobra 1930 ubit s strelom iz puške fašistični učitelj Sottosanti v Vrhpolju pri Vipavi. Napad sta uspešno izvedla tigrovca – gverilca Tone Černač in Danilo Zelen.⁴⁵ V septembru 1930, kmalu po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici, so v Gorici ustanovili tajno ilegalno protifašistično združenje z imenom Črni bratje. Zgledovali so se po organizacijah Borba in TIGR. Ustanovili so ga dijaki Zorko Rejec, Miroslav (Mirko) Brezavšček, Danilo Pirec in Just Brezigar na sestanku v septembru 1930. Člani dijaške družčine so bili: Zorko Rejec – predsednik, Danilo Pirec – podpredsednik, Miroslav Brezavšček – odgovoren za tisk in literaturo, Avguštin Škerjanc – tajnik in blagajnik, Rafael Brešan – vodja delovanja ter člani Just Brezigar, Ivan Gašperšič, Stanislav Gorkič, Kamilo Rijavec, Ivan Verdikon, Karlo Žbogar, Radislav Sviščuk (Swyszcuk), Viktor Grohar, Rudolf Munih, Franc Lapajne, Franc Hvalič, Peter Lepuvšček. Že po nekaj mesecih jih je izsledila italijanska fašistična policija v decembru 1930. Zajela jih je, zaprla in mučila. Zaradi posledic mučenja je komaj 14-letni Mirko Brezavšček 21. februarja 1931 tudi umrl. Vsi ti mladi protifašisti so bili mladoletni, vendar je fašistični režim z njimi neusmiljeno obračunal. Vse zajete člane Črnih bratov so izključili iz vseh šol na ozemlju Kraljevine Italije. Nadalje so prišli pod strogo policijsko nadzorstvo. Večino so iz zapora izpustili okrog 11. marca 1931.⁴⁶

Jože Kukec

Mirko Brezavšček

Na severnem delu Primorske sta prav tako Ferdo Kravanja⁴⁷ in Ivan Ivančič 18. aprila 1931 začela osnovno šolo v Bovcu v znak protesta proti ustrelitvi štirih junakov v Bazovici. Oba sta bila dejavna v skupini, ki jo je organiziral učitelj Sivec v Čezsoči. Z njimi so še bili Franc Kavs, Leopold Čopi, Edi Mlekuž, I. Šuler in drugi. Poleti sta se Ferdo Kravanja in Franc Kavs sestala v bližini meje pri Jesenicah z Danilom Zelenom in Bertijem Rejcem. Odslej sta Kravanja in Kavs prevzemala tisk in orožje. Kravanja se je vadil v streljanju. 24. februarja 1933 je fašistična policija zajela Kravanojo. Odpeljali so ga v Rim. Nato je moral odslužiti vojaški rok v italijanski vojski. Po vrnitvi je poleti

44 Stegel, Anton: Boj slovenskih Primorcev proti italijanski zasedbi. *Zapisi*. Odslej: Anton Stegel.

45 Anton Stegel, *ibidem*.

46 Bevk, France: *Črni bratje*; Cenčič, Mira: *Resnična zgodba o družini Črni bratje*. Založilo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske. December 2005, str. 90 in naslednje. Glej tudi: France Bevk: *Črni bratje*. 1952.

47 Ferdo Kravanja (ilegalno Peter Skalar) (Čezsoča, 10. 8. 1912–10. 10. 1944, Paljevo pri Desklah), protifašist, tigrovec, aktivist OF, partizan. Osnovno šolo je opravil v domači vasi, nato je delal na kmetiji. Domači učitelj Sivec je vzgojil skupino mladih v antifašiste, aktiviste. V tridesetih letih 20. stoletja je postal eden glavnih mož organizacije TIGR. Bil je udeleženec spopada na Mali gori 13. 5. 1941. Nato se vključil v OF, postane aktivist in partizan.

leta 1935 prebežal v Jugoslavijo, da bi se izognil vojni v Abesiniji. Bil je med mnogimi slovenskimi mladeniči, ki so prebežali v Jugoslavijo, ker niso hoteli služiti vojske, ko so se italijanski imperialisti in fašisti pripravljali na zavojevalno vojno akcijo nad Abesinijo.⁴⁸ Tone Črnač, pravi tigrovec gverilec, je nadaljeval z akcijami proti fašistični oblasti na Primorskem. Na svojih pohodih je bil vedno oborožen. Največkrat je izvajal akcije sam. Mnogokrat so ga spremljali in z njim sodelovali Danilo Zelen, Stanko Petaros (bivši načelnik pete srenje organizacije Borba), Just Godnič in drugi. Črnač se je v glavnem gibal od meje pri Planini preko Postojne, Vipavske doline vse do Krasa in Trsta. Njegova oborožena gverilska aktivnost je trajala dobro desetletje od leta 1928 pa vse do leta 1938.⁴⁹ Po celotni Primorski je delovalo več skupin TIGR-a. Bile so to trojke oziroma celice. Vse skupine seveda niso delovale sočasno in vedno. Skozi vsa trideseta leta 20. stoletja je bila močno prisotna njihova dejavnost na terenu. Tako ob že imenovanih skupinah (Črnač, Zelen, Petaros, Godnič) lahko pripišemo še skupino iz Čezsoče (v Soški dolini), ki sta jo vodila Ferdo Kravanja in Franc Kavš, skupine na Tolminskem, povezane z imenom Antona Rutarja, trojko v Žejah pri Postojni, skupine na območju Ilirske Bistrice (Viktor Bobek in ostali). In še bi lahko dodajali.

Bilo je že omenjeno, da po ustrelitvi bazoviških junakov osrednjega vodstva gibanja ni bilo več v mejah Primorske. Centrala se je premaknila v Ljubljano. Osrčje vodstva narodne revolucionarne organizacije TIGR-a so takrat sestavljali Albert Rejec, Danilo Zelen, Just Godnič, Ferdo Kravanja. Vojaški vodja je bil Danilo Zelen. Omenjeno odgovornost je prevzel leta 1929. Ob tem delovanju se je odvijalo tudi delo na kulturnem in narodnoobrambnem področju. Člani so skrbeli za prenos slovenske in protifašistične literature, za pomoč pri prebegih čez mejo, ki je bilo vedno aktualno. V tistih letih se je prehod čez mejo povečal, saj so prehajali mejo slovenski fantje, ki niso hoteli v italijansko vojsko, ki se je takrat pripravljala na napad na Abesinijo. Vodstvo revolucionarne organizacije TIGR je zagovarjalo stališče, naj se slovenski (in hrvaški) možje in fantje umaknejo v Jugoslavijo že pred mobilizacijo, da jim ni bilo treba boriti se za Mussolinija. Okrog 1000 mož in fantov je zbežalo čez mejo pred oktobrom leta 1935. Po pisanju emigrantskega lista Istra, ki je izhajal v Zagrebu, z dne 20. septembra 1935 je bilo mobiliziranih 12.000 slovenskih in hrvaških vojakov. Ne vemo, koliko jih je bilo poslanih v Afriko; ne vemo, koliko jih je padlo. Za našo zgodbo o TIGR-u je zgovoren primer Ivana Ivančiča, ki je bil na drugem tržaškem procesu obsojen na smrt in ustreljen na Opčinah. Ivančič je bil mobiliziran v vojsko ter odposlan v Abesinijo. Tam je bil celo odlikovan.⁵⁰

Atentat Kobarid, 1938

V zavesti ljudi je nedvomno ostal močan spomin na atentat na Mussolinija v septembru leta 1938 v Kobaridu. Še danes se govori o tem atentatu, kljub dejstvu, da atentat ni bil izveden. Zamisel se je rodila v vodstvu organizacije TIGR. Glavni pobudnik je bil Danilo Zelen, vojaški vodja. Ob njem je stal Just Godnič. Izvedba je bila poverjena celici TIGR iz Čezsoče na Bovškem: Ferdo Kravanja in Franc Kavš. Taktika atentata: samomorilski atentat aktivista TIGR-a, ki bi imel na sebi pas z razstrelivom. Izvedba je padla na Franca Kavsa. Kronika dogodka: Duce Mussolini se je 20. septembra

48 Primorski slovenski biografski leksikon PSBL. Gorica 1984, 8. snopič, geslo Kravanja Ferdo, avtor Anton Rutar.

49 Črnač, Tone: Spomini na organizacijo Tigr. V: *Pričevanja o TIGR-u*. Ljubljana, Slovenska matica, 1995.

50 Pahor, Milan: Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1941. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka Zgodovinskega časopisa števil. 39. Ljubljana, 2010, str. 292–293.

1938 s kolono vozil odpravil iz Trsta preko Gorice v Kobarid. Po postanku v Gorici, kjer je ogovoril množico ljudi, je nato nadaljeval pot po Soški dolini do Kobarida. Tam je bilo vse pripravljeno za njegov sprejem. Tega dne se je tudi Franc Kavs odpravil v Kobarid, oblečen v uniformo fašistične mladine. S kamionom se je z drugimi mladinci odpeljal v Kobarid. S svojim spremstvom se je Duce Mussolini v odprti limuzini pripeljal na kobariški trg, kjer ga je pozdravljala navdušena množica. Po fašistični himni in pozdravih oblasti je imel Mussolini na odru kratek nagovor (10 minut). Nato se je ponovno usedel v avto in se skozi kordon fašistične mladine napotil proti osrednji slavnostni prireditvi pri kostnici. Med stoječimi v kordonu je bil tudi Franc Kavs, ki bi moral skočiti na avto in sprožiti pas z razstrelivom. Vendar se ni zgodilo nič.⁵¹

Mussolini se je v odprti limuzini pripeljal na kobariški trg, kjer ga je pozdravljala navdušena množica.

*Mussolini v Kobaridu
(fotografijo hrani Goriški muzej)*

O Kavsovi odločitvi so seveda mnenja deljena: a) ni sprožil pasu, ker bi ob Mussoliniju zleteli v zrak slovenski otroci v bližini; b) ustavila naj bi ga angleška obveščevalna služba; c) atentat naj bi preprečila mačeha Franca Kavsa. Dorče Sardoč, eden izmed soustanoviteljev TIGR-a, mu je potihoma očital, da ni izpeljal samomorilskega atentata. Dušan Jelinčič, sin Zorka Jelinčiča, tudi soustanovitelja TIGR-a, je o tem dogodku napisal knjigo *Upor obsojenih*. V njej daje človeški in moralni odgovor, češ »smrt ni nobena rešitev« oziroma »probleme življenja rešuješ le kot živ«.⁵² Franc Kavs je bil na drugem tržaškem procesu obsojen na smrt decembra 1941. Tik pred ustrelitvijo je bil pomiloščen na dosmrtno ječo. Po osvoboditvi je bil novinar pri časopisu *Primorski dnevnik* v Trstu. O atentatu ni govoril. Užival pa je popolno spoštovanje med kolegi in v slovenski javnosti.

Franc Kavs o poskusu atentata na Mussolinija v Kobaridu ni nikoli javno spregovoril.

51 Rutar, Borut: *Krik mačeha*. Mohorjeva založba. Celovec, Dunaj 2011, str.75–82 in 105–109.

52 Jelinčič, Dušan: *Upor obsojenih*. Založništvo tržaškega tiska ZTT, Sklad Dorče Sardoč, Gorica, Trst, 2006.

Dali so mu piti črno olje

Lojze Bratuž

Fašistično nasilje se je kazalo v nešteti grozinih primerih. V tem izstopa tragična usoda goriškega skladatelja Lojzeta Bratuža (1902–1937). Goriškega protifašista, rodoljuba, skladatelja, organista in zborovodjo Lojzeta Bratuža so fašisti 27. decembra 1936 po pevskem nastopu njegovega zbora v Podgori pri Gorici prisilili piti mešanico strojnega olja in bencina. Poldrugi mesec kasneje je umrl, in sicer 16. februarja 1937. Svojo glasbeno pot je začel kot organist po slovenskih cerkvah. Leta 1920 je maturiral kot učitelj. Nato je služboval kot učitelj glasbe v Gorici, Šmartnem pri Kojškem, Solkanu in Batujah. Ves čas se je zavzemal za ohranjanje in razvoj slovenske pesmi in kulture. Leta 1926 je izgubil mesto učitelja, dobil policijski opomin, bil zaprt, premeščen v deželo Abruzzo. Leta 1930 ga je goriški nadškof Sedej imenoval za nadzornika cerkvenih zborov. Tako je Bratuž lahko nadaljeval svojo pot kot učitelj glasbe. Po njegovi smrti je goriški kvestor zbiral podatke in opisal poročila, kako so ljudje sprejeli njegovo tragično smrt, kako so se ga spominjali.⁵³

Akcije organizacije TIGR na Koroškem

Leta 1977 je izšla knjiga z naslovom *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Spisal jo je ugledni slovenski zgodovinar Tone Ferenc.⁵⁴ Sam pravi⁵⁵, da se je odločil, da o tem piše, ker je pri svojem raziskovalnem delu naletel na gradivo o teh akcijah. Knjigo je posvetil primorskemu junaku Ferdu Kravani – Petru Skalarju, ker je bil srce vseh teh omenjenih akcij TIGR-a. Drugi del posvetila sta dva verza: »In maščevana bo Bazovica, v zarji krvavi nebo zažari.« Torej še enkrat izkazana in dokazana tesna vez med Bazovico in gibanjem TIGR ter s celotnim protifašističnim gibanjem v Evropi. Do takrat ni bila objavljena nobena raziskava ali članek na to temo. Kasneje so še drugi začeli pisati o tem. Najbolj odmevna je bila mnogo kasneje knjiga nemško govorečega avtorja, ki je objavil knjigo v nemškem jeziku z naslovom, ki se v slovenščini glasi *Proti Tretjemu rajhu, Sabotaža in transnacionalni odpor v Avstriji in Sloveniji 1938–1940*. Avtor omenjene knjige je Peter Pirker⁵⁶. Na hrbtni strani platnice naletimo na naslednje besedilo: »Dne 19. maja 1940 se je Nemčija radostila, ko je nemški Wehrmacht vkorakal v Bruselj. Štajerski delavec Engelbert Glitzner pa je na ta dan ukrepal drugače. Na tračnice južne železnice je postavil razstrelivo z namenom, da bi prizadel nemški vojni stroj. V dotlej največjem sodnem procesu pred rajhovskim vojnim sodiščem

53 Arhiv Republike Slovenije, Zbirka gradiva Kraljevih kvestur v Trstu in Gorici. Ljubljana. Glej tudi: Bratuž, Lojze (1902–1937). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti SAZU. Znanstveno raziskovalni center ZRC SAZU. Ljubljana, 2013.

54 Ferenc, Tone. *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Založba Borec, Ljubljana, 1977. Odslej: Ferenc.

55 Tone Ferenc (Veržej, 26. 12. 1927–26. 10. 2003, Ljubljana), partizan, slovenski zgodovinar, strokovnjak za zgodovino okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Bil je zaposlen na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, danes Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Avtor številnih monografij in raziskav.

56 Peter Pirker (letnik 1970) avstrijski zgodovinar, profesor in raziskovalec na Univerzi v Innsbrucku. Knjiga: Anton Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«, Sabotage und transnationaler Widerstand in Osterreich und Slowenien 1938–1940*. Klagenfurt (Celovec) – Wien (Dunaj), 2010.

(Reichkriegsgericht) v nekdanji Avstriji so bili Glitzner ter šest drugih antifašistov v Celovcu obsojeni na smrt. Preostali obtoženi so umrli zaradi mučenja ter v koncentracijskem taborišču. Raziskave, ki jih je opravil Gestapo, so vodile v Jugoslavijo, kjer so bili „ljudje v ozadju“ tega napada z razstrelivom. To so bili slovenski antifašisti in skupina TIGR, intelektualci, avstrijski vojaški ubežniki (dezerterji) ter britanski agenti. Ta transnacionalna odporniška organizacija je napadla nacistično Nemčijo z atentati, sabotажami s širjenjem slinavke, s propagando in politično subverzijo ...«

Organizacija TIGR v Jugoslaviji in v Slovenskem primorju pod Italijo je spomladi 1940 organizirala nekaj razstrelitvenih akcij v Avstriji in Italiji. Ob tem so seveda prenašali in razširjali protifašistično literaturo, opravljali so obveščevalno delo z zbiranjem podatkov o razmestitvi nemške vojske idr. Glavni sedež tega delovanja je bilo na Jesenicah in ga je vodil tigrovec Ferdo Kravanja. Deloma se je s tem delovanjem ukvarjal Karel Širok, uslužbenec jugoslovanskega konzulata v Celovcu. Organizacijske zveze pa so iz Jesenic in Celovca tekle v Ljubljano do Danila Zelena in Ivana Rudolfa in dalje v Beograd, kjer sta bila Albert Rejec in Anton Batagelj. Organizacija TIGR je bila v Ljubljani povezana z ljudmi britanske obveščevalne službe, ki jo je oskrbovala z razstrelivom in orožjem. Imela je zvezo tudi s probritansko usmerjenimi častniki jugoslovanske obveščevalne službe v Sloveniji. Organizacija TIGR je s sodelovanjem skupine koroških protifašistov slovenske in nemške narodnosti v Avstriji in Italiji izvedla štiri razstrelitvene akcije na železnici – tri pri Judenburgu in eno pri Trbižu. Učinek teh akcij je bil majhen, saj so imeli na razpolago premalo razstreliva. Kljub temu so to bile dotlej največje sabotажne akcije ne samo na območju nemškega rajha, temveč tudi v zasedenih pokrajinah. Nemške nacistične in italijanske fašistične oblasti so zato storile vse, da bi po eni strani zavarovali prometne poti, po drugi strani pa izsledile storilce. Nemške oblasti so v relativno kratkem času izsledili storilce. Italijanske oblasti pa so izvedle masovno akcijo, s katero so aretirale na desetine oseb. Vse to je nato privedlo do drugega tržaškega procesa v Trstu v decembru 1941. Storilci razstrelitvenih akcij, njihovi pomagači in sodelavci so bili primorski in koroški Slovenci pa tudi nemško govoreči Avstrijci.⁵⁷ V širši javnosti so poznana imena Danilo Zelen, Ferdo Kravanja, Albert Rejec, Ivan Rudolf, mnogo manj poznana pa so imena ostalih koroških in primorskih protifašistov, ki so delovali v tej večnarodni protifašistični skupini. Mislim na imena: Alojz Franc, Ana in Terezija Knez oziroma Knes (vsi doma iz Marije na Zilji na Koroškem), Franc in Anton Ivančič (primorska tigrovca), Martin Čemernjak, Konrad Lipusch, Anton Tuder, Franz Melcher, Gregor Gabriel, Engelbert Glitzner. Alojz Knez (Knes) je bil sploh eden izmed voditeljev te skupine. Na sodnem procesu meseca julija 1941 v Celovcu so šest antifašistov (Martin Čemernjak, Franc Knez, Anton in Franc Ivančič, Konrad Lipusch, Engelbert Glitzner) obsodili na smrt in jih nato obglavili v Berlinu. Okrog 15 oseb so nemške oblasti usmrtille na razne načine zaradi akcij na progah v Avstriji in Italiji.⁵⁸ Društvo Memorial Karnten – Koroška je pred leti postavilo spominsko ploščo na pročelje deželnega sodišča v Celovcu. Na plošči so imena in priimki 47 oseb, ki so označene kot žrtve nacizma. Med njimi so imena šestih na smrt obsojenih na procesu v juliju 1941 v Celovcu in nato obglavljenih v Berlinu.⁵⁹

57 Ferenc, str. 264–267.

58 Kordaš Marjan: Ocene, Knjige. Peter Pirker, *Proti tretjemu rajhu. Sabotaža in transnacionalni odpor v Avstriji in Sloveniji 1938–1940*. V: *revija Mladika*, Trst, šte. 4, julij 2011. Glej tudi: *revija ISIS*, marec 2011. Ferenc, str.173.

59 Spomin na »koroške tigrovce«. V: *Novi glas*. Gorica, 10. 5. 2014.

Spopad na Mali gori

Pripadniki revolucionarne organizacije TIGR so po napadu Italije na Jugoslavijo 6. aprila 1941 veljali za najbolj iskane nasprotnike fašizma. Danilo Zelen je po izjavi italijanskega častnika veljal za »sovražnika Italije številka ena«. Prav tako so iskali Ferda Kravanjo. Gestapo je z uradno noto junija 1940 zahteval od jugoslovanskih oblasti izročitev Kravanje in Zelena zaradi atentatov na železniške proge na Koroškem. Antona Majnika je italijanski okupator iskal kot organizatorja ilegalne mreže TIGR-a. Vsi trije imenovani so se že prvi dan po napadu na Jugoslavijo zatekli v ilegalo. Anton Majnik je sam pripravil bunker in bivak v bližini naselja Struge, na Mali gori pa je izkopal tri zemljanke, kamor je skrili orožje. Sredi aprila sta se Majniku v Ribnici pridružila Danilo Zelen in Ferdo Kravanja. Nato so vneto skoraj mesec dni pobirali odvrženo orožje pripadnikov razpadle jugoslovanske armade. To orožje in vojaški material je ležalo odvrženo po poteh, kolovozih, travnikih in poljih. Večino nabranega orožja so skrili v zemljanke, ki jih je pripravil Majnik na Mali gori. Drugi del so skrili pri somišljenikih v Sodražici in v naselju v bližini Kočevja.⁶⁰

Po skoraj enomesečnem bivanju v Majnikovem bunkerju pri Strugah so se odločili, da si poiščejo bolj ustrezno zatočišče. Na dan 12. maja 1941 so se torej napotili do lovske kočje na Mali gori. Koča je bila lesena, v celoti zbita iz brun, stene so bile obite z deskami. V koči so tudi prenočili. Že naslednjega dne, ob 7. uri zjutraj 13. maja 1941, je skupina sedmih italijanskih policistov, štirih italijanskih karabinjerjev in treh slovenskih žandarjev zapustila kasarno v Ribnici ter se povzpela na Malo goro. Okrog 9. ure je žandar Pišorn od oseb v lovski koči zahteval, naj odprejo vrata ter pridejo pred kočjo. Ker ni prejel odgovora, je žandar vdrl v kočjo. Na vratih je dobil strel v trebuh od Ferda Kravanje. Eden izmed karabinjerjev je ustrelil v kočjo in pri tem ranil Kravanjo. Napadalci so se zatekli v kritje ter od tam začel streljati proti koči. Sledilo je skoraj polurno obstreljevanje. Krogle so prebijale okna, vrata in stene. V tem boju sta bila ranjena Zelen in Kravanja. Vsi trije tigrovci – gverilci so se zavezali, da ne padejo živi v roke okupatorjevim vojakom. Ranjeni Danilo Zelen se je ustrelil s pištolo v glavo in obležal mrtev. Ranjenega Kravanjo so odpeljali v bolnišnico v Ljubljano. Od tam so mu aktivisti OF organizirali beg.⁶¹ Majnika so zajeli nepoškodovanega. Zvezali so mu roke za hrbet in ga zastraženega odgnali proti Ribnici. Antonu Majniku je uspelo pobegniti skozi gozd v trenutku nepazljivosti stražarjev. Spopad na Mali gori je močno odjeknil v javnosti. O tem pričajo viri in časopisne novice.

Ob tem se jasno govori, da so bili trije tigrovci izdani, čeprav ni trdnih dokazov. Izdali naj bi jih domačini oziroma slovenski žandarji. V napadalni skupini so sodelovali italijanski policisti in karabinjerji, ob njih so bili trije slovenski žandarji. Lokacija lovske kočje je bila v gozdu. Do nje ni bilo lahko priti, če nisi dobro poznal celotnega gozda. Do kočje pa so italijansko patroljo pripeljali žandarji, ki so edini dobro poznali celotno območje.

60 Rutar, Borut: *Mala gora. Tigrovci v prvem spopadu Slovencev z okupatorjem*. Založilo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije Tigr Primorske. Koper, 2008, str. 96–97. Odslej: Mala gora.

61 Mala gora, str. 98–100.

Drugi tržaški proces

Spomladi 1940 se je fašistična Italija pripravljala na vstop v vojno, ki je že divjala v Evropi od septembra 1939. Zato je na nemirnem in odporniškem ozemlju Primorske odnosno Julijske krajine policija ukrepala vedno bolj ostro, saj se je protifašistična dejavnost zatiranih Slovencev in Hrvatov čutila v propagandnih in sabotažnih akcijah. Spomladi 1940 je začela policija zapirati komuniste, tigrovce, narodnjake, krščanske socialce, narodno zavedne in protifašistično nastrojene Slovence in Hrvate, mlade v italijanski vojski. Od marca do novembra 1940 je bilo postopno aretiranih okrog 300 oseb iz Trsta, Krasa, Gorice in okolice ter iz tedanjih obmejnih krajev (Posočje, Baška grapa, Postojna, Pivka, Ilirska Bistrica); manj so aretacije prizadele osrednjo Primorsko in slovenski del Istre. Izmed 300 aretiranih so 240 protifašistov kaznovali z internacijo, opominom in policijskim nadzorom. Ostale osumljene je policija predala Posebnemu sodišču za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato). Sodišče jih je postopoma porazdelilo na tri skupine: 18 komunistov, 19 tigrovcev (oziroma teroristov, kot je zapisano v obtožnici), 22 izobražencev, vendar jim je nato sodišče sodilo vsem skupaj na istem procesu.⁶²

Ni slučaj, da je Posebno sodišče leta 1941 vse aretirane komuniste, tigrovce in izobražence združilo v enotno skupino obtožencev, ki jih je tožilec na drugem tržaškem procesu obtožil, da so bili komunisti in iredentisti soglasni na področju nacionalnih zahtev, imeli so enotni cilj – premakniti italijansko mejo bolj proti zahodu in jugu. Aretacije treh stotin ljudi leta 1940 in številne internacije in konfinacije ob napadu Italije na Jugoslavijo aprila 1941 so obglavile in zdesetkale vse slovenske primorske politične skupine.⁶³ Oblasti so proces odlagale iz meseca v mesec glede na spreminjanje mednarodnega političnega položaja. Med tem je Italija aprila 1941 zasedla del Slovenije. Na okupiranem ozemlju so italijanske oblasti zajele in zaprle še nekatere primorske emigrante ter jih uvrstile v skupino obtožencev drugega tržaškega procesa.⁶⁴ Datum procesa so italijanske fašistične oblasti določile, ko so bile prepričane, da so sile osi pred dokončno zmago: nemške čete pred Moskvo, nemške in italijanske čete so napadale v Egiptu (severna Afrika), japonske sile so decembra 1941 napadle ZDA. Čas procesa, od 2. do 14. decembra 1941, so izbrali, ko se je na Primorskem že širila Osvobodilne fronta slovenskega naroda in narodnoosvobodilno gibanje.⁶⁵ Fašizem se je v Julijski krajini identificiral z italijanstvom in državo, zato je bil tudi slovenski odpor in upor protitalijanski in protidržaven.⁶⁶ Obtoženi so bili sojeni kot člani, voditelji in organizatorji »zarotniške organizacije«, ki je s sabotažami, političnim in vojaškim vohunstvom, ščuvanjem vojakom k nepokorščini ter s pripravami na oboroženo vstajo nameravala rušiti »državno integriteto in enotnost«.⁶⁷

62 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 160.

63 Kacin Wohinz, Milica: Primorska v začetku druge svetovne vojne. V: *Posebno sodišče. Drugi tržaški proces. Tribunale speciale. Il secondo processo di Trieste*. Opčine, 2001, str. 50. Odslej: Primorska.

64 Pahor, Milan: *Drugi tržaški proces (Pino Tomažič in soborci)*. Ljubljana, 1981, str. 24. Odslej: Drugi proces.

65 Ibidem, str. 24–25.

66 Primorska, str. 52.

67 Primorski Slovenci pod Italijo, str. 160. Glej tudi: Drugi proces, str. 23–25.

Prijavljene za sojenje so uvrstili v tri skupine:

- skupina intelektualcev (slovenskih narodnih liberalcev in krščanskih socialcev) je obsegala 22 oseb: dr. Lavo Čermelj, dr. Anton Ščuka - Zorko, dr. Teodor Sardoč, dr. Venceslav Tuta, dr. Angel Kukanja, odv. Franc Tončič, odv. Slavoj Slavik, odv. Avgust Sfligoj, dr. Stanko Vuk, dr. Anton Daneu, prof. Josip Kosovel, učitelj Andrej Čok, bančni ravnatelj Štefan Lovrečič, študent Roman Pahor, študent Vladimir Mankoč, študent Ludvik Šturm, študent Boris Zidarič, študent Anton Babič, študent Radivoj Bobič, študent Viktor Sosič, tehnik Drago Štoka in urednik Milan Bolčič;
- skupina komunistov je obsegala 18 imen: študent Pinko Tomažič, študent Alojz Budin, kamnosek Srečko Colja, študent Adolf Uršič, električist Anton Abram, zobotehnik Albin Dujc, delavec Ivan Gašperšič, mizar Janko Vatovec, trgovski pomočnik Vladimir Dujmovič, kmet Alojz Besednjak, kmet Jakob Dolenc, delavec Albin Škrj, kmet Ludvik Požrl, uradnik Vid Vremec, uradnik Bruno Stanič, delavec Ferdinand Rukin, kamnosek Rudolf Di Lenardo, delavec Giovanni Postogna;
- skupina članov TIGR-a je obsegala 19 obtožencev: kmet Franc Bizalj, pek Viktor Bobek, trgovec Mirko Brovč, delavec Leopold Čopi, delavec Ivan Ivančič, študent Franc Kavs, delavec Ivan Klavora, kmet Jože Kos, kmet Simon Kos, delavec Edvard Mlekuž, kmet Ludvik Prezelj, kmet Srečko Rejec, kmet Jakob Semec, kmet Franc Sluga, trgovec Franc Udovič, mehanik Jože Ujčič, uradnica Marija Urbančič, kmet Ivan Vadnal, rudar Federik Zornik. V to skupini je bil uvrščen še italijanski vojak Oscar Caramore.

Skupaj je bilo torej 60 obtožencev.⁶⁸

Nekateri obtoženci so bili na begu: dr. Engelbert Besednjak, dr. Ivan Marija Čok, Just Godnič, Josip Dolenc, Franc Horvat, Nikolaj Loncner, Albert Rejec, Anton Grmek, Milan Starc in Ferdo (Franc) Kravanja. Manjkal je tudi Danilo Zelen, vodja TIGR-a, ki je padel 13. maja 1941 v spopadu z italijanskimi vojaki na Mali gori pri Ribnici.⁶⁹ Proces se je začel 2. decembra 1941 v veliki dvorani sodne palače v Trstu. Sodnemu zboru visokih fašističnih oficirjev je predsedoval general Antonino Tringali Casanova. Javni tožilec je bil Carlo Fallace. Obtoženec na procesu Vid Vremec⁷⁰, antifašist in komunist, se spominja: *»V sodno dvorano so nas pripeljali vklenjene. Razmestili so nas po klopeh. V spodnjih so sedeli pripadniki skupine intelektualcev, v srednjih komunistične skupine, v zgornjih pa člani organizacije TIGR. Med navzočo publiko so bili predstavniki mestnih in deželnih političnih, fašističnih, vojaških in upravnih oblasti ter posebni povabljeni. Sredi dvorane so postavili mizo, na kateri so bili zaseženi predmeti »corpus delicti« (nekaj kosov orožja, propagandno gradivo in ostali material kot dokazno gradivo). Na posebnem mestu je bil prostor za branilce obtožencev. V dvorani*

68 Vremec, Vid: Hvaležen spomin na žrtve. V: *Posebno sodišče. Drugi tržaški proces. Tribunale speciale. Il secondo processo di trieste*. Opčine, 2001, str. 62–64. Odslej: Hvaležen spomin.

69 Hvaležen spomin, str. 64.

70 Vid Vremec (Opčine, 18. 7. 1919–19. 8. 2002, Izola), protifašist, komunist, družbeno-politični delavec, publicist. Osnovno šolo na Opčinah, nižjo trgovsko šolo v Trstu, delavec v telefonskem podjetju. Leta 1935 se vključil v protifašistično gibanje, nato pristopi v skupino komunistov Pinka Tomažiča. Obsojen na 15 let zapore na drugem tržaškem procesu. Leta 1944 pristopi v NOB, aktivist in partizan Kosovelove brigade. Po vojni se naseli v Koprno. Objavil je dolgo vrsto prispevkov na temo protifašizma in gibanja NOB.

je bilo tudi veliko število uniformiranih fašistov. Nato je v dvorani zavladovalo melodramatično vzdušje, ki ni obetalo nič dobrega. Ko je predsednik sodišča prebral seznam obtožencev in obtožbe zoper njih, je najprej začel zasliševati pripadnike skupine intelektualcev. Prvi je stopil pred sodnike dr. Lavo Čermelj. Njegova markantna osebnost je name naredila izreden vtis. Spominjam se, da je javni tožilec dobesedno rjovel proti njemu. Med drugim ga je obtoževal, da je zelo škodoval ugledu fašističnega režima, ko je leta 1936 za Društvo narodov objavil publikacijo *Boj neke narodnostne manjšine na življenje in smrt, Jugoslovani pod Italijo v angleščini, leta 1938 pa še v francoščini*.⁷¹ Zvrstili so se še drugi obtoženci. Tožilec jih je obtoževal, da so leta 1939 v Gabrovici pri Komnu starejši člani osnovali Narodni svet, mlajši pa izdajali glasili Plamen in Iskra. Vsa njihova prizadevanja pa so težila k temu, da bi Julijsko krajino odcepili od Italije in pridružili Jugoslaviji. Nadalje je tožilec navajal podatke o živahni dejavnosti dijakov, študentov in delavcev v mestu in okolici v sklopu skupin Štempiharjev, Magnamonti in pevskega zbora pri Sv. Jakobu v Trstu. Omenjena dejavnost je bila narodnoobrambna, kulturna in protifašistična.⁷²

Pripadniki komunistične skupine so prišli na vrsto četrty dan sodne obravnave. Med njimi je bil na vrsti najprej Tomažič. Sam predsednik sodišča general Tringali Casanova je takole uvedel ta del razprave: »Sedaj nadaljujemo proces proti Tomažiču in njegovim tovarišem. Kaj so nameravali doseči komunisti s svojo zločinsko dejavnostjo, je jasno razvidno, če samo bežno pogledamo njihovo strupeno glasilo *Delo*, ki je odkrito pozivalo k oboroženi vstaji in sabotažnim dejanjem proti fašističnemu režimu.

«⁷³ Tomažič je na procesu zanimal vohunsko delovanje. Prav tako je dejal, da vsi niso imeli skupnega političnega programa. Komunisti so stremeli po ustanovitvi samostojne slovenske sovjetske republike. Priznal pa je sodelovanje z Viktorjem Bobkom, članom TIGR-a, preko katerega je v avgustu 1939 prišel v stik z Danilom Zelenom, da bi od organizacije TIGR prevzel večjo količino orožja in streliva.⁷⁴ Nekateri so ta proces poimenovali tudi kot Tomažičev proces. Sam proces se je prevesil v ključno in zaključno fazo, ko so obtožence zasliševali glede prenosa in hrambe orožja. Člani organizacije TIGR so ponosno priznali vohunsko dejavnost v korist Jugoslavije, vzdrževali so ilegalne zveze čez mejo, širili so glasilo organizacije TIGR Svoboda, opravili vrsto zaupnih in tveganih nalog. Za prenos orožja čez mejo in njegovo hrambo v pivški in divjaški okolici sta se predhodno dogovorila Zelen in Tomažič. Skupina tigrovcev in komunistov je spravila orožje in razstrelivo v pet skrivališč – skladišč. Tigrovci so imeli še druga skladišča orožja v ostalih predelih Primorske.⁷⁵ Zaključek procesa je Vid Vremec opisal z naslednjimi besedami: »Medtem se je proces bližal koncu. Glavni tožilec Carlo Fallace je dva dni zaporedoma v teatralnem in nabrekliem stilu obravnaval dejansko in domnevno kazensko odgovornost. Napadal nas je, da smo, strupeni gadje' in da nas bodo pomendrali. Smrtno kazen je zahteval za 12 obtožencev: Čermelj, Ščuka, Tuta, Sardoč, Tomažič, Dujc, Vadnal, Bobek, Simon Kos, Kavs, Ivančič in Zornik; za druge pa 973 let zapornih kazni, oprostitev za Josipa Kosa, Babiča, Bobiča in Di Lenarda. Nastop branilcev obtožencev je izvenel kot prava farsa.«⁷⁶

71 Hvaležen spomin, str. 66.

72 Hvaležen spomin, str. 66–68.

73 Hvaležen spomin, str. 68.

74 Hvaležen spomin, str. 70.

75 Hvaležen spomin, str. 70.

76 Hvaležen spomin, str.70–72.

Smrtne in druge obsodbe

Predsednik sodnega zbora general Tringali Casanova je 14. decembra 1941 ob 12.00 uri, po končanem posvetu, izrekel v glasnem tonu naslednje obsodbe:

1. Abram Anton, Škrbina, električist, 30 let zapora
2. Babič Anton, Umag, študent, oproščen
3. Besednjak Alojz, Cvetroč pri Braniku, kmet, 6 let
4. Bizalj Franc, Rut pri Grahovem, kmet, 30 let
5. Bobič Radivoj, Miren, študent, oproščen
6. Bolčič Milan, Trst, uradnik, 15 let
7. Bobek Viktor, Ilirska Bistrica, pek, smrtna kazen
8. Brovč Mirko, Koritnica, trgovec, 30 let
9. Budin Alojz, Koludrovica pri Zgoniku, študent, 30 let
10. Caramore Oscar, Ilirska Bistrica, italijanski vojak, 6 mesecev
11. Colja Srečko, Nabrežina, kamnosek, 16 let
12. Čermelj dr. Lavo, Trst, profesor, smrtna kazen
13. Čok Andrej, Opčine, učitelj, 12 let
14. Čopi Leopold, Čezsoča, delavec, 30 let
15. Daneu dr. Anton, Opčine, zdravnik, 10 let
16. Di Lenardo Rudolf, Križ, kamnosek, oproščen
17. Dolenc Jakob, Postojna, kmet, 30 let
18. Dujc Albin, Škofije, zobotehnik, 30 let
19. Dujmovič Vladimir, Rodik, trgovski pomočnik, 30 let
20. Gašperšič Ivan, Famlje pri Vremškem britofu, delavec, 30 let
21. Ivančič Ivan, Bovec, delavec, smrtna kazen
22. Kavs Franc, Čezsoča, študent, smrtna kazen
23. Klavora Ivan, Bovec, delavec, 30 let
24. Kos Jože, Rut pri Grahovem, kmet, oproščen
25. Kos Simon, Rut pri Grahovem, kmet, smrtna kazen
26. Kosovel dr. Josip, Trst, profesor, 16 let
27. Kukanja dr. Angel, Trst, odvetnik, 16 let
28. Lovrečič Štefan, Trst, bančnik, 15 let
29. Mankoč Vladimir, Kal pri Postojni, študent, 12 let
30. Mlekuž Edvard, Bovec, delavec, 6 let
31. Pahor Roman, Trst, uradnik, 12 let
32. Postogna Giovanni, Milje, delavec, 30 let
33. Požrl Ludvik, Goriče pri Divači, kmet, 30 let
34. Prezelj Ludvik, Rut pri Grahovem, kmet, 30 let
35. Rejec Srečko, Rut pri Grahovem, kmet, 30 let
36. Rukin Ferdinand, Nabrežina, delavec, 7 let
37. Sardoč dr. Teodor, zobozdravnik, smrtna kazen
38. Semec Jakob, Slavina pri Postojni, kmet, 30 let
39. Sfiligoj dr. Avgust, Gorica, odvetnik, 30 let
40. Slavik dr. Slavoj, Trst, odvetnik, 15 let

41. Sluga Franc, Slavina pri Postojni, kmet, 30 let
42. Sosič Viktor, Opčine, študent, 24 let
43. Stanič Bruno, Opčine, uradnik, 12 let
44. Ščuka dr. Anton, Trst, agronom, smrtna kazen
45. Škrli Albin, Škofije pri Vremskem Britofu, delavec, 30 let
46. Štoka Drago, Kontovel, tehnik, 10 let
47. Šturm Ludvik, Kobarid, študent, 12 let
48. Tomažič Pinko, Trst, študent, smrtna kazen
49. Tončič dr. Franc, Trst, odvetnik, 16 let
50. Tuta dr. Venceslav, Trst, pripravnik, 12 let
51. Udovič Franc, Trst, trgovec, 12 let
52. Ujčič Jože, Ilirska Bistrica, mehanik, 30 let
53. Urbančič Marija, Ilirska Bistrica, uradnica, 8 let
54. Uršič Adolf, Trst, študent, 30 let
55. Vadnal Ivan, Slavina pri Postojni, kmet, smrtna kazen
56. Vatovec Janko, Zavrhek pri Vremskem Britofu, mizar, 30 let
57. Vremec Vid, Opčine, uradnik, 15 let
58. Vuk dr. Stanislav, Miren, izobraženec, 15 let
59. Zidarič Boris, Ljubljana, študent, 6 let
60. Zornik Federik, Bovec, rudar, 30 let.⁷⁷

Preberimo skupaj še nekaj misli protifašista in komunista Vida Vremca: »Sodišče je izreklo 9 smrtnih obsodb in skupno 960 let in 6 mesecev zapornih kazni. Predstavniki oblasti in izbranih gostov so v sodni dvorani po končanem branju razsodbe vpili: 'Živio Mussolini, pravici je zadoščeno, na smrt!' Najbolj zagreti so se zaganjali proti nam. Mi smo prisrčno pozdravili sotrpine, obsojene na smrt. Nato so nas ločili. Na smrt obsojenim Čermelju, Sardoču, Ščuki, Kavsu so ponoči spremenili smrtno kazen na dosmrtno ječo.«⁷⁸

Med potekom procesa je pokrajinski odbor OF za Julijsko krajino organiziral mogočno trosilno akcijo dvojezičnih letakov proti fašizmu. Letake so trosili in lepili po celem mestu. Akcija je zajela tudi podeželje. Z velikim zagonom so raztrosili okrog 20.000 letakov. Pobudo je vodil Oskar Kovačič⁷⁹, ki je takrat postavil na noge pravo mrežo somišljenikov, zaupnikov in simpatizerjev Osvobodilne fronte v Trstu in okolici.⁸⁰

77 Drugi proces, str. 24. Hvaležen spomin, str. 72–74.

78 Hvaležen spomin, str. 74.

79 Oskar Kovačič (Sv. Lucija, 27. 10. 1908–31. 1. 1944, Ljubljana), predvojni komunist, član KPJ in KPS. Leta 1941 vodilni aktivist OF in KPS v Trstu in na Primorskem, sekretar PK KPS za Trst in Slov. Primorje. Italijanska policija ga je aretirala 10. 12. 1941 v Trstu. Pred Posebnim sodiščem je bil 17. 9. 1942 v Rimu obsojen na 30 let zapora. V ječi je zbolel za tuberkulozo. Zaradi te bolezni je umrl 31. 1. 1944 v Ljubljani. Leta 1951 so ga proglasili za narodnega heroja.

80 Drugi proces, str. 32–33.

Ustrelitev

Tistega tragičnega dne, 15. decembra 1941, so pripadniki 58. fašistične legije v deževnem jutru spremili 5 obsojencev do vojaškega strelišča na Opčinah pri Trstu: Viktorja Bobka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa, Pinka Tomažiča, Ivana Vadnala. Vseh pet (4 tigrovce in 1 komunista) so postavili v ograjen prostor ter jih posadili na stole. S hrbtom so bili obrnjeni proti vodu fašistične milice. Ob 8.20 so počili strelji: pet junakov je obležalo mrtvih. Nato so fašistične oblasti v največji tajnosti skušale skriti posmrtno ostanke junakov. Odpeljali so jih v kraj Fontane di Villorba pri mestu Treviso v deželi Veneto. Tajno so jih zakopali v skupen grob. Po osvoboditvi so predstavniki nove ljudske oblasti in svojci žrtev končno le odkrili kraj njihovega pokopa. Po prekopu na pokopališču v kraju Vilorba na dan 27. oktobra 1945, je bil naslednji dan, 28. 10. 1945, veličasten pogreb njihovih posmrtnih ostankov na Velikem trgu v Trstu (Piazza Unità). Pinko Tomažič je pokopan v družinski grobnici na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu, ostali pa v svojih rojstnih krajih.⁸¹

Skupinska fotografija preživelih obtožencev na prvem in drugem tržaškem procesu na spominski slovesnosti v Bazovici (foto: Mario Maganja; fotografijo hrani Odsek za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu).

81 Hvaležen spomin, str. 78.

ZGODOVINSKI ORIS

Avtorica: dr. Milica Kacin Wohinz (odlomek, prevzet iz knjige Dorčeta Sardoča »Tigrova sled« iz leta 1983, str. 17–21)

Odporniško gibanje je po bazoviškem procesu zastalo, vendar le toliko, da je zajelo sapo in še močnejše izstopilo v letih pred drugo vojno. V tridesetih letih sta Komunistični partiji Italije in Jugoslavije uskladili politiko in delovanje na nacionalnem področju. Od leta 1930 do 1935 sta izdajali skupno glasilo Delo za Slovence v vseh treh državah. Leta 1933 sta v deklaraciji formulirali geslo o pravici narodov v Italiji in Jugoslaviji do samoodločbe in do odcepitve od obstoječih držav. Naslednje leto pa je deklaracija komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije eksplicitno nakazala rešitev nacionalnega vprašanja Slovencev, ki jim je, razkosanim na tri države, grozil narodni propad. Komunistične partije vseh treh držav so se v deklaraciji obvezale, da se bo proletariat zatiralskih narodov dejansko boril za pravico Slovencev do združitve v neodvisno republiko Slovenijo. To je bil kvaliteten premik v komunistični nacionalni politiki, saj je slovensko vprašanje postalo stvar mednarodnega proletariata, za slovenske komuniste pa so stališča deklaracije vodila v neposredno oborožen narodnoosvobodilni boj.

*Dr. Milica Kacin Wohinz
(foto: A. Gombač)*

Sredi tridesetih let se je komunistična politika v Evropi prilagodila razmeram, ki so vsebovale nevarnost splošne fašistične agresije. V Nemčiji je prevzel oblast nacifašizem, fašistična Italija je zmagala v Etiopiji, v španski državljanski vojni je bila poražena demokracija. Komunistična internacionala se je odločila za povezavo vseh naprednih sil v ljudsko fronto, za boj proti fašizmu in vojni. Komunistična partija Italije je to novo politiko pri priči uveljavila v Julijski krajini in v začetku leta 1936 sklenila akcijski sporazum z narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov. V sporazumu je potrdila načelo o samoodločbi, narodni revolucionarji pa so se odrekli individualnemu terorju in se obvezali ustvarjati ljudsko fronto v povezavi z italijanskimi in evropskimi demokratičnimi silami. Slovenske in hrvaške množice v Julijski krajini niso pripadale ne komunistični ne narodno-revolucionarni ne kakšni drugi organizaciji. Najbrž niso ničesar vedele ne o deklaracijah ne o sporazumu ne o ljudski fronti. In vendar razberemo iz italijanskih dokumentov, da se je vedenje ljudi spremenilo: drznejši so, upirajo se ukazom, slovenska pesem je postala glasna, naborniki za vojno v Etiopiji uprizarjajo prave javne demonstracije. V Trstu in Gorici sta od leta 1932 delovala vodilna odpora po vzoru nekdanjih političnih društev, njun vpliv je bil viden zlasti med meščansko mladino, ki se je povezovala v majhne kulturne, izobraževalne in športne skupine. Na podeželju pa so predvsem duhovniki z verskimi organizacijami kljubovali fašizaciji.

Na predvečer druge svetovne vojne so te latentne oblike odpora dobile novo razsežnost, ki je bila pogojena tudi s spremenjenimi zunanjepolitičnimi razmerami. Nova prijateljska pogodba med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1937 je vsaj na zunaj nekoliko zrahljala vijak fašističnega nasilja. Narodnjaška mladina v Trstu in Gorici se je začela zbirati na širših osnovah in prirejati izlete na podeželje, dramske prireditve, pevske nastope, jezikovne in izobraževalne tečaje. Vse to skrivaj, s skrivno propagando, širjenjem slovenske knjige, tiskanjem ilegalnih brošur in podobno, vendar

mного bolj pomembno kot kdajkoli. Nekdanji in novi narodni revolucionarji – tigrovci – so se spet oboroževali in pripravljali sabotaže v korist vojskujočih se zahodnih sil in Jugoslavije, ki ji je grozil fašistični napad. Leta 1938 so pripravili celo atentat na Mussolinija. Komunistično organizacijo med Slovenci je obnovil Pinko Tomažič po vrnitvi iz Jugoslavije. Iz sektaške zaprtosti so se slovenski komunisti usmerili k povezavi razrednega boja z nacionalnim, kakršnega je načrtoval že Martelanc in kakršen je bil zapisan v deklaracijah in sporazumu. Tomažičev programski cilj je bil združiti vse Slovence v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji v sovjetsko republiko Slovenijo. Za doseg tega cilja pa je bila potrebna enotnost zatirane nacionalne manjšine – po zgledu Ljudske fronte – in povezava te fronte z italijanskim proletariatom. Ne glede na to, do kolikšne mere je uresničil svoj koncept, kaže, da je prav v teh letih nastajala enotnost slovenskega prebivalstva, tista povezava med nacionalnim in socialnim, ki je bila osnova za poznejši razvoj Osvobodilne fronte in oboroženega narodnoosvobodilnega gibanja.

Zunanjepolitični dogodki, znanilci svetovnega spopada, ter razgibanost »drugorodcev« so v fašistični politiki ponovno potisnili v ospredje vprašanje Julijske krajine, tokrat z vidika njene strateške usposobljenosti. To ozemlje je predstavljalo hkrati odskočno desko za napad na Jugoslavijo in zaledje za zavarovanje hrbtna napadajoče vojske. Zato se je v letih 1938–1941 fašistična vlada spet soočila z raznaroditvenimi načrti, ki jih je po okupaciji Jugoslavije razširila tudi na Ljubljansko pokrajino. Načrt Angela Scocchija in Itala Saura so v bistvu vsebovali vse dotedanje ideje, le njihovo konkretnjšo izvedbo so nakazali. Med drugim: preprečiti drugorodcem prodajo in kupovanje nepremičnin, pa tudi naseljevanje v mesta; minirati slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij, izterjati kredite po najstrožjih merilih, na zaseženo posest naseliti furlanske družine, z odločbami preseliti rudarje in delavce, pa tudi kmečke družine v afriške kolonije, povečati število šol in vrtcev in zamenjati pri verouku slovenske duhovnike z italijanskimi, omejiti uporabo slovanskih jezikov pri verskih obredih, ustvariti gosto mrežo vohunov in odstraniti vse, ki so že bili obsojeni. »Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov, kakor tudi drugih primitivnih ljudstev,« je zapisal Sauro Mussoliniju, »predvsem sila bo potrebna za najostrejšo zatiranje, kajti milost Slovanom pomeni šibkost«. V Spomenici Scocchija pa srečamo tudi zahtevo po preselitvi več tisoč slovenskih in hrvaških deklet za služkinje v notranjost Italije. Ženske kot matere in vzgojiteljice otrok so očitno predstavljale veliko oviro pri italijanizaciji mladine. Slovenska dekleta so »v splošnem cenjena zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline,« je zapisal Scocchi, »njihovi italijanski gospodarji bi jih vzgajili za zakon z Italijani«.

Leta 1940, ko je Italija stopila v vojno, je fašistična oblast že militarizirala deželo, odstranila slovenske in hrvaške može z mobilizacijo v specialne bataljone, z množičnimi aretacijami pa je obglavila komunistično in nacionalno gibanje. Drugi tržaški sodni proces je bil insceniran v trenutku – leta 1941 –, ko se je prek rapalske meje tudi na Primorsko in v Istro razširil oborožen narodnoosvobodilni boj. Drastične kazni: devet smrtnih obsodb, pet justifikacij, štiri dosmrtnje ječe in dvesto let zapora, naj bi bile v pouk upornemu ljudstvu in naj bi zavrle tisti zgodovinski proces, ki je vodil k neposredni osvoboditvi nacionalne manjšine.

Za Primorce je bil narodnoosvobodilni boj logično nadaljevanje predvojnega odpora. Fašizem je svojo politiko do Slovencev in Hrvatov gradil na napačni oceni manjvrednosti slovanske rase, ki ji je usojeno, da jo višja italijanska civilizacija vsrka. Fašistično nasilje, fizično in duševno, ki je nadomestilo pravico in zakon, je zgrešilo namen in se sprevrglo v lastno nasprotje. Zagrizen odpor, pasivni

in aktivni, ni bil le stvar posameznikov, »hujškačev, podkupljenih iz Jugoslavije«, temveč stvar vseh plasti prebivalstva. Rastel je v premem sorazmerju s pritiskom. Fašizem ni hotel vedeti, da je kultura proces in samo stopnica v razvoju nekega naroda, ki stremi k napredku in ki ga je treba zadovoljiti. »Rezultate fašistične politike smo videli,« je zapisal italijanski zgodovinar Carlo Schiffrer. »Vsi tisti člani Balille in Mladih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Posočju ... so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in junaštvom, ki skoraj nima primerjav. In to gotovo ne po zaslugi 'hujškaških duhovnikov' ... temveč prav zaradi spontanega odpora sistemu duhovnega pritiska, katerega so sovražili še močneje, kot so sovražili nasilje.«

Marija Urbančič Jadretova (na fotografiji druga z leve proti desni) je bila kot edina ženska na drugem tržaškem procesu obsojena na 8 let zapora. Na fotografiji, ki jo je 30. 5. 1987 v Sokolskem domu v Ilirski Bistrici posnel Vojko Čeligoj, je v družbi (z leve) Ruže Ujčič Dekleva, Tatjane Rejec in Vojka Bobka, sina Viktorja Bobka.

LETO 1941 NA PRIMORSKEM

Avtor: dr. Branko Marušič (prevzeto iz strokovne monografije *Na Primorskem leta 1941: Ob petinsemdesetletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda*, str. 19–27 – dopolnjeno besedilo članka iz *Slovenskega zbornika 2016*, str. 95–101)

Dr. Branko Marušič

Pred petinsemdesetimi leti, ob nastajanju OG slovenskega naroda, je Primorska – s Slovenci naseljeno ozemlje zahodno od takratne italijansko-jugoslovanske državne meje – preživljala že enaindvajseto leto v italijanski državi. Državna meja, ustvarjena na podlagi določil meddržavne mirovne pogodbe v Rapallu (novembra 1920), je bila posledica in zrcalo tedanjih političnih razmerij v svetu, predvsem pa tajno londonskega pakta (1915), s katerimi so antantne sile za ceno vstopa v vojno dodelile Italiji še preostala italijanska »neosvojenjena/neodrešena« ozemlja, da bi bila tako zaključena združitev Italije v eno državno telo.

Slovenci in Hrvati, ki so na novo dobljenih »osvojenjenih/odrešenih« italijanskih ozemljih stoletja dolgo živeli – imenovali so jih Julijska krajina (pokrajine Gorica, Pulj, Reka; pokrajini Videm in Zadar v ta ozemeljski sklop in upravni sklop nista sodili) – novonastalih razmer niso sprejemali, saj so uresničevale tisto, kar so z negotovostjo slutili in predvidevali že v desetletjih pred vojno, ko so se v avstrijski oziroma habsburški državi srečevali z nameni in dejanji italijanskega osvobodilnega gibanja, iredentizma. To gibanje za osvoboditev predelov italijanskega ozemlja izpod tuje oblasti po končani vojni ni izumrlo, temveč se je preoblikovalo v radikalnejšo podobo, v fašizem, ki je bil ustanovljen sredi leta 1919, oktobra leta 1922 pa je prišel v sam vrh državne oblasti. V Julijski krajini je fašizmu pripadala še posebna naloga – utrjevanje italijanstva – ki jo je kazala opredelitev, da gre za »fascismo di frontiera«. »Fašizem na meji« naj bi s sistematičnim poitalijančevanjem omajal v desetletjih pred tem prekaljeno narodno zavest primorskih Slovencev.

Ajdovščina, Corso Emanuele Filiberto (sedaj Gregorčičeva ulica) z zidnim napisom Mussolinijevega gesla *Credere, obbedire, combattere* (Verjeti, ubogati in boriti se). Razglednica je bila napisana 15. januarja 1941, poštni žig je nečitljiv. Izvirnik hrani Goriški muzej.

Posebnost razmer, ko so pripadniki dveh slovanskih narodov postali državljani Italije, samodejno obvezuje, da se v pripoved o zgodovini primorskih Slovencev vključujejo tudi istrski Hrvati. Razvoj zgodovine je oboje povezoval in obenem ustvarjal razlike ter posebnosti tudi zaradi sosedstva z romanskim prebivalstvom (Italijani, Furlani). V novih upravnopolitičnih razmerah po koncu prve

svetovne vojne je življenje Slovencev in Hrvatov, državljanov italijanske države, nadgradilo in dopolnilo še nekaj civilizacijskih vrednot, kot so utrjevanje narodne zavesti, kljubovanje najrazličnejšim pritiskom in aktivna upornost, povezana z vero, da se »bliža rešitve dan«.

Raznarodovanje, ki je bila ena izmed temeljnih sestavin fašistične doktrine, je poseglo v vse plati slovenskega oziroma slovanskega javnega življenja v Italiji. Povezano je bilo tudi z uničevanjem imetja in gospodarskih pobud manjšine. Rojevalo je množičen odpor, ki se je spočetka kazal v zoperstavljanju nasilju z legalnimi sredstvi, pozneje – po ostrejših ukrepih in po uvedbi fašistične diktature (1926) – pa zlasti v ilegalnem delovanju posameznikov, pri organiziranih skupinah (kot so Orjuna, Orjunavit, Tiger, Tigor) ter v kasnejšem narodnorevolucionarnem TIGR-u (ustanovljenem leta 1927) in njemu pridruženi tržaški mladinski organizaciji Borba. Protifašizem se je kot vodilo delovanja kazal tudi v ilegalni aktivnosti nekdanjih slovenskih političnih strank (pripadnikov Slovenske ljudske stranke in političnega društva Edinost tako v Trstu kot v Gorici, skupine socialistov in drugih), v delu ilegalnih strank (Komunistične stranke/partije Italije), pri nekaterih prosvetnih društvih in zlasti v mladinskih gibanjih (Adriji iz Gorice, Zvezi mladinskih društev v Julijski krajini iz Trsta), v dejavnosti politične emigracije (posameznikov in emigrantskih organizacij v Jugoslaviji), v ustvarjanju kulturnih delavcev (kot so pisatelj France Bevk, krog avtorjev, zbran pri Goriški matici, v tržaški književni družbi Luč in Goriški Mohorjevi družbi) ter duhovščine (predvsem Zbor svečenikov sv. Pavla).

Vsa ta raznolika skupnost je na različne načine opozarjala domačo javnost in svet na nasilje, ki ga je Italija izvajala nad narodno manjšino, ta pa je svoje nasprotovanje izkazovala tudi z aktivno borbenostjo. Pri tem so izstopali pripadniki narodnorevolucionarnega tigrovskega gibanja, ki jim je bil edini cilj neizprosni boj zoper fašizem in izločitev Primorske iz italijanske države.

Primorski antifašizem, ki v evropskem prostoru ni bil prvi, tudi kar zadeva njegovo bojevito plat, je bil spontan, samonikel, organiziran in ilegalen, utemeljen je bil na borbenem prizadevanju za narodnostno samoohranitev in v nenehnem prepričanju, da je italijansko nacionalistično nasilje prehodnega značaja. Primorski antifašizem, če izvzamemo komuniste, ni imel razrednega značaja. Pogojevala ga je fašistična raznarodovalna politika in zgodovinarica Milica Kacin Wohinz ga pogojno imenuje »iredentistični antifašizem«. Antifašist je bil pravzaprav vsak Primorec, ki se je organizirano ali neorganizirano upiral nasilju skrajnega italijanskega nacionalizma.

Sredi tridesetih let 20. stoletja, ko sta fašizem in nacizem zelo jasno pokazala svoje namere, ko je upor Primorcev in Istranov že dobival podobo vojaškega upora, ko so na strani zatiranih padle prve smrtno obsodbe, ki jih je izreklo Posebno sodišče za zaščito države (Istran Vladimir Gortan leta 1929 ter Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojzij Valenčič leta 1930), ko so se zaporji in internacije polnili z upornimi pripadniki slovanske manjšine v Italiji, se je demokratični svet Evrope pričel povezovati z ljudsko fronto v protifašistični boj, ki naj bi bil bolj učinkovit kot dotlej. Takrat, konec leta 1935, se je na Primorskem vodilna protifašistična narodnorevolucionarna organizacija TIGR povezala z akcijskim paktom s komunisti. Ti so že aprila leta 1934 podpisali izjavo treh komunističnih partij (Avstrije, Italije in Jugoslavije), ki je slovensko narodno vprašanje reševala v duhu Zedinjene Slovenije in samoodločbe Slovencev, to pa je pomenilo rušenje tedanjih državnih meja. Izjava je bila izhodišče za že omenjeni ljudskofrontovski akcijski pakt antifašistov v Julijski krajini in za oboroženi narodnoosvobodilni boj med drugo svetovno vojno pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF). Sodelovanje TIGR-a in komunistov je postalo tesnejše pred začetkom druge svetovne vojne, ko so oboji zbirali orožje za morebitna oborožena spopadanja z italijanskimi varnostnimi silami. Nov zagon komunistični stranki pa je dal Pinko Tomažič med drugim z organiziranjem mladih tudi iz vrst dijakov in študentov ter s programom o uporabi zoper fašizem in za ustanovitev »združene in neodvisne slovenske sovjetske republike«.

Razmere v življenju slovanske manjšine v Italiji je nekoliko olajšal sporazum med italijansko in jugoslovansko vlado (marca 1937), toda otoplitev odnosov med državama je oslabil odnos matične domovine do manjšine; postal je trši in neprizanesljiv. Mussolini je sicer še spomladi leta 1941 naročal, naj se primorskim Slovencem in Istranom »olajša položaj«. Toda dogajanja so vodila v drugačno smer, kar kažejo razmere v Ljubljanski pokrajini kot tudi na Primorskem.

V začetku leta 1941 je bila Italija že pol leta v vojni. Še pred tem je osvojila Abesinijo (1935), bila je udeležena v španski državljanski vojni (1936–1939) in je aprila 1939 okupirala Albanijo. Vojne priprave nanje so poslabšale gospodarski položaj države ter povzročile splošno nezadovoljstvo, tudi zaradi vpoklica vojaških obveznikov. Razmere so še bolj okrepile nerazpoloženje pri Slovencih in Hrvatih v Italiji. Novačenju so se slovenski možje in fantje izognili tudi s pobegom v tujino. Ob vstopu Italije v vojno (10. junija 1940) so se začele preventivne aretacije dejanskih in domnevnih političnih nasprotnikov. Bile so posledica poostrenega policijskega nadzora in represivnega stanja v državi, v kateri je vladal vojni absolutizem. Politična policija je z odkrivanjem mreže nasprotnikov režima aretirala vodilne pripadnike komunistične, narodnoliberalne in krščansko-socialne usmeritve ter s tem močno ohromila organizirani ilegalni odpor.

Negotovost in zbežanost pri slovanski manjšini v Italiji je takrat povzročilo tudi obnašanje Jugoslavije, ki se je približevala fašistični Italiji in nacistični Nemčiji. Zato je na odklonilen odziv naletel tudi pristop Jugoslavije k trojnemu paktu konec marca 1941. Jugoslavija, predvsem pa njena samostojnost, je bila vendar zagotovilo za preživetje manjšine v Italiji. Napad Italije na Jugoslavijo je opozoril na resnost tega problema, še močnejše pa okupacija tako imenovane Ljubljanske pokrajine, zlasti potem, ko je bila v začetku maja 1941 priključena Italiji.

Kljub temu da se strogi režim na meji ni menjal, je priključitev pomenila svojevrstno zblíževanje zahodnih Slovencev, ki so bili dotlej z državno mejo ločeni od rojakov v matici. Kasneje so Primorci polagali veliko upanje v zmago zahodnih zavezniških sil in s tem povezano upanje v dejavnost jugoslovanske londonske vlade. Jugoslavija je v očeh Primorcev – kljub mnogim nedemokratičnim vsebinam, ki so jo označevale – ohranila mesto rešiteljice izpod fašistične tiranije. Izvzeta ni bila niti Sovjetska zveza, predvsem kot naslednica Rusije, zaščitnice slovanstva na njegovih zahodnih mejah, kar je tudi napajalo slovensko narodno zavest že od sredine 19. stoletja dalje.

Po uvedbi fašistične diktature so domala vse oblike slovenskega javnega življenja živele in delovale ilegalno, tako na podeželju kot v Trstu in Gorici, ki sta bili središči družbenih dogajanj tudi za Slovence. Tako so tajno delovale tudi politične stranke, med katerimi je imela močno zaledje zlasti katoliška/krščansko-socialna stranka, naslednica Slovenske ljudske stranke še iz časov pred prvo svetovno vojno. Največ pristašev je imela na Goriškem. Bila je porazdeljena na skupino pravnika dr. Janka Kralja, ki je pristajala na večjo vdanost državnim oblastem (na primer predlog za čestitko Mussoliniju ob aneksiji Ljubljanske pokrajine). Druga skupina se je zbirala ob dr. Engelbertu Besednjaku, državnem poslancu in političnem emigrantu. Poskusi, da bi se skupini povezali, niso uspeli in med drugo svetovno vojno je dr. Kralj s privrženci stopil v protikomunistični tabor v boj proti »brezbožnemu komunizmu«. Moč te skupine pa ni bila tolikšna, da bi ustvarila med narodnoosvobodilnim bojem vojaško protipartizansko moč po vzorih iz Ljubljanske pokrajine.

Iz Beograda je dr. Besednjak vodil tako imenovano goriško sredino, ki se je kasneje – čeprav komunizmu nenaklonjena – približevala OF. Ta skupina je že 14. maja 1941 odklonila izjave vodilnih slovenskih meščanskih političnih strank o vdanosti Italiji. Kasneje se je kot »osrednji odbor primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov« opredelila federativno Slovenijo v Jugoslaviji.

Narodnoliberalni tabor (liberalci), ki ni imel tako močne baze kot politično delujoči katoličani, so prizadeli odhodi vodilnih članov v emigracijo, predvsem pa kasnejše zaporne kazni in konfinacije.

Bil pa je močnejše povezan z ilegalno protifašistično aktivnostjo mladih. Tako liberalni kot katoliški politiki, vendar drugi ne v celoti, so se leta 1940 povezali v Narodni svet, ki pa ni zaživel. Na tem mestu je vredno tudi ugotoviti, da socialna podoba Primorske ni poznala takih razlik, ki so označevale druge slovenske predele. Ta podoba je tudi soustvarjala ugodnejše razmere za nastanek in razvoj kasnejšega narodnoosvobodilnega boja ter za manjšo uspešnost delovanja njegovih nasprotnikov v vrstah Slovencev.

Potem, ko sta se zblížali Italija in Jugoslavija, so se tigrovci začeli povezovati z demokratičnimi in antifašističnimi silami v zahodni Evropi. To je rodilo novo obliko obveščevalnega delovanja TIGR-a ter njegove sabotažne akcije v Italiji in Nemčiji. Tudi to dejavnost je uspelo italijanskim varnostnim organom odkriti. Sledile so aretacije in posledično tudi smrtne obsodbe na drugem tržaškem procesu decembra 1941. Še pred tem so se 13. maja 1941 varnostne sile italijanskega okupatorja, potem ko so prejele obvestilo o neznancih, ki se skrivajo v gozdu na Mali gori pri Ribnici, spoprijele na tem kraju s tremi vodilnimi tigrovci (Ferdom Kravanjo, Antonom Majnikom in Danilom Zeleonom). Spopad, v katerem je bil ubit TIGR-ov vojaški vodja Danilo Zelen, je bil pravzaprav posledica funkcionalnega sodelovanja domačinov z okupatorjem. Pomenil je konec dejavnosti organizacije TIGR, ni pa pomenil začetka organiziranega slovenskega boja zoper okupatorja. Delovanje TIGR-a, zlasti v zadnjem obdobju (obveščevalno delo za tako imenovane zahodne sile), je krojilo nezaupljiv odnos vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja do organizacije in njenih voditeljev ne glede na to, da se je večji del njenih pripadnikov pridružil partizanskemu boju, saj so v OF in njenem programu, potem ko so takratne slovenske politične sile klonile pred okupatorjem, videli večje zagotovilo za rešitev primorskega vprašanja, boj proti fašizmu in priključitev Primorske k Jugoslaviji. Tako so se že maja 1941 sestali tigrovci in komunisti v Topolcu pri Ilirski Bistrici. Takrat so se tudi domenili, da se na bistriškem in pivškem območju znova povežejo ter poiščejo stike tudi z antifašisti na Reki; zaradi državne meje jim je bilo to mesto lažje dostopno od Ljubljane.

Za razliko od antifašizma primorskih Slovencev je imel antifašizem hrvaških Istranov več posebnosti. Ustvarjali so jih istrski Italijani, ki niso bili prebivalci zgolj obalnih mest, marveč tudi podeželja. Če je italijanski fašizem v nekaterih obdobjih in nekaterih primerih omogočal ter zahteval skupno sodelovanje obeh sestavin slovanske manjšine v Italiji, so Slovenci in Hrvati v Italiji – kljub nekaterim poskusom sodelovanja – ubirali v času po razpadu kraljeve Jugoslavije in že od začetka narodnoosvobodilnega boja lastna pota, a mnoge vezi so se ohranile in pridružile so se jim nove. Primorski Slovenci so z velikim neugodjem sprejeli italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine aprila 1941, prav tako pa tudi zadržanje velikega dela slovenskih političnih strank do okupatorja. OF, ki je kmalu po okupaciji postala pod vodstvom KPS vodilna politična ilegalna sila na Slovenskem, je v svoj program zapisala oboroženi boj proti okupatorjem in njihovim sodelavcem za osvoboditev ter združitev Slovenije. V tako združeno Slovenijo je sodila tudi Primorska, ki jo je tedaj od okupirane Slovenije ločila dobro zastražena meja. Meja je oteževala stike med Primorci in Slovenci na ozemljih, ki jih je Italija okupirala aprila 1941, obenem pa je okupirana Ljubljanska pokrajina na svoj način obnovila povezave, ki jih je prekinila ali pa omejevala rapalska meja (na primer več vesti s Primorske v Ljubljanskem časopisu). Stike z Ljubljano so tako iskali predstavniki tako imenovanih meščanskih strank, na Primorsko pa so začeli prihajati aktivisti in simpatizerji OF. Ljudi naj bi seznanjali s programom OF, pojasnjevali razmere v Sloveniji, razlagali na primer razlike med partizanstvom in četništvom ter gradili osvobodilno misel na izkušnjah Primorcev, pridobljenih med njihovim dvajsetletnim življenjem v Italiji. Delovanje aktivistov OF, ki so prihajali na Primorsko - v veliki meri primorski emigranti, pripadniki posebne primorske komisije Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (CK KPS) – se je spočetka srečevalo

z mnogimi drugačnostmi pa tudi težavami. Pri tem je treba navesti, da KPS s svojim delovanjem na Primorskem ni sledila navodilom Kominterne, ker da je organizacija odporniškega gibanja na tem ozemlju sodila v pristojnost italijanske partije in komunistov – ti so v svojih vrstah imeli tudi Slovence. Poleg tega pa naj ne bi komunisti začeli upora zoper nacizem in fašizem, da ne bi tedaj v vojno že zapletena Sovjetska zveza sprožila v svetovni javnosti sodbe, da je vojno oziroma upor izkoristila za netenje svetovne komunistične revolucije.

Temeljni dejavnik, ki je ali pa naj bi olajšal širjenje osvobodilne misli, je bila trdna narodna zavest primorskih ljudi, ki jo je skoraj dvajsetletno nasilje še bolj utrdilo. Prinašalci narodnoosvobodilne misli so na Primorskem naleteli na – zaradi aretacij – razredčene vrste slovenskih komunistov in tigrovcev, na zaupnike krščanskosocialne organizacije, na liberalne narodnjake, na skupino politično in ideološko neopredeljenih, na kulturne ustvarjalce, izobražence ter na neodvisne in narodnozavedne posameznike. Z vsemi skupinami je bilo treba zaradi uspešnega širjenja OF in za potrjevanje njenega koalicijskega delovanja ustvariti stike. Poskus koalicijskega delovanja pa se je pokazal pravzaprav le z liberalnimi narodnjaki in socialisti. Najmanj rezultatov so taki stiki prinesli v pogovorih s predstavniki katoliškega tabora – skupino dr. Kralja. Stiki s sredinci so bili bolj zapleteni in so šele kasneje pokazali sodelovalno podobo. Bolj sproščeno je bilo sodelovanje z liberalnimi narodnjaki tako v Trstu kot v Gorici. Pomembno je predvsem bilo, da so aktivisti OF uspeli postopoma pridobiti podporo nekaterih kulturnih delavcev in izobražencev ter zlasti študentov in dijakov. Med vsemi je bil zagotovo najbolj izpostavljen pisatelj France Bevk, kasneje so se mu pridružili pisatelj dr. Andrej Budal, zdravnik dr. Lambert Mermolja, odvetnik in državni poslanec dr. Karel Podgornik, odvetnik dr. Josip Ferfolja in drugi. Pomembna pridobitev za gibanje OF je bila tudi manjša skupina narodnoliberalno usmerjenih gospodarstvenikov.

V prvih zametkih širjenja in utrjevanja OF je bilo veliko nejasnosti, pomislekov in negotovosti pri opredelitvah. Pogosto so imeli pri tem odločilno vlogo razmisleki o vlogi komunistične partije v delovanju OF. Kot ugotavlja Slavica Plahuta na primeru Besednjakove »goriške sredine«, je OF ustvarjala pozitiven in negativen vtis: *»Prvi je izhajal iz kapitulantstva političnih struktur v Ljubljani. V OF so videli silo, ki brani narodno čast in ime. Mlado KPS, ki jo je vodila, zaradi poudarjenega narodnega vprašanja, so imeli za manj internacionalno, tolažili so se tudi s koalicijskim sodelovanjem krščanskih socialistov in sokolov. Negativni odnos pa je izhajal iz spoznanja, da ima KPS v OF vodilno vlogo (.) in zlasti iz zahteve po neposrednem oboroženem boju.«* Ob to postavimo še ugotovitev dr. Toneta Ferenca, da si je morala OF kljub trdni narodni zavesti primorskih Slovencev in njihovemu protifašističnemu razpoloženju zelo prizadevati, da jih je – tudi zaradi ukrepov državne oblasti – aktivirala: *»Osvobodilna fronta v Slovenskem Primorju se je potemtakem gradila razmeroma precej počasneje kot v nekaterih drugih slovenskih pokrajinah, npr.: v Ljubljani in na Gorenjskem. Še dolgo časa je bila tamkajšnja mreža zaupnikov OF bolj značilna kot pa mreža njenih odborov.«* Ta značilnost je pravzaprav posledica skoraj četrstoletne odrezanosti zahodnoslovenskih ozemelj od matičnega telesa in življenja v raznarodovalnem okolju.

V negotovih vojnih razmerah, ki so krožile številne razlage in predlogi, kako, kdaj in kje reševati nekatere temeljne probleme, ki so zadevale skupnost ali posameznika, so se pojavile pobude, ki niso spočetka sprejemale vabila OF, a so se kasneje (sredi leta 1942) vanjo vključile. Tak primer je bila v Gorici liberalna skupina (»mladinski narodnjaški pokret«), zbrana ob ciklostiranem glasilu *Nova Pravda*. Vladimir Pahor, ki je v tem gibanju sodeloval, je v spominih zapisal: *»Ne vem, mogoče je bila naša skupina del organizacije TIGR ali kaj drugega, vendar nobeden ni uporabljal tega imena, pa tudi ne OF. Osvobodilna fronta je prišla kasneje in se naslonila na te organizirane skupine, ali pa so te skupine ustanovile OF.«*

Od sredine poletja leta 1941 je pričela na Primorskem nastajati po predhodnih pripravah spočetka skromna, a nato bolj gosta mreža odborov OF in celic KPS. Pravo obliko delovanja so organi politične in upravne oblasti partizanskega boja dobili naslednje leto, v najbolj množični obliki in s krajevnimi značilnostmi pa so se pokazali po kapitulaciji Italije (septembra 1943). Od Bovškega do Brkinov in slovenske Istre ter od Tržiča do pivškega območja se je od druge polovice leta 1941 pojavilo nekaj središč narodnoosvobodilnega gibanja v tesni povezavi s Trstom in Gorico. Večji del razvoja dogodkov, povezanih z začetki narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, je mogoče rekonstruirati na podlagi spominov udeležencev. Toda ker so se v spominih pojavila različna datumska neskladja in tudi neskladja, povezana z dogodki (na primer datum sestanka na Kremancah nad Renčami, ki je umeščen med junij in september 1941, in tudi negotov datum prihoda Antona Veluščka Matevža na Primorsko) ter osebami, je kritična analiza zgodovinskih virov skušala težave umestiti na pravo mesto. Toda zgodovinski prikaz tega dogajanja še vedno ni povsem zaključen.

Med prvimi primorskimi rojaki, ki so z nalogami organiziranja OF prihajali iz Ljubljane, je bil Ervin Dolgan, rojen v Trnovem (Ilirska Bistrica). Dolgan, član Pokrajinskega komiteja Skoja za Slovenijo, je poleti 1941 deloval po pivškem območju in v zgornji Vipavski dolini. Za njim je slovensko partijsko vodstvo napotilo na Primorsko Oskarja Kovačiča z namenom, da ustanovi Pokrajinski komite slovenske komunistične partije in da vodi na Primorskem narodnoosvobodilno gibanje. Kovačič je začel v Tržiču, nato je odšel v Trst, kjer je zbral več sodelavcev, ki nato niso delovali le v Trstu, marveč tudi v bližnji Istri, po Krasu, Brkinih in Vipavski dolini. Kovačiču je uspelo ustanoviti pokrajinski komite KPS za Primorsko, njegova člana sta bila poleg Kovačiča še njegov brat Lev in Zora Perello, mladinka iz tržaškega predela Sv. Jakob. V Trstu so pripravili tudi lastno ciklostilno tehniko.

Delovanje v Trstu je bilo pravzaprav odločilno za organizacijo slovenskega boja, saj je boj pravzaprav temeljil na ustvarjanju jugoslovanskih državnih meja in pri tem se je pokazal problem bodoče državne razmejitve z Italijo, OF pa je v svojem političnem programu zbrisala rapalsko mejno črto.

Toda kar je bilo za slovenski boj pomembno, je, da je KPS delovala na območju KPI, v Trstu je bila tedaj precej neaktivna. Spočetka je vse kazalo, da ne bo posebnih ovir, kot je Edvard Kardelj poročal Josipu Brozu - Titu (2. avgusta 1941). Kasneje so se odnosi skrhal predvsem zato, ker naj bi KPS in OF z ustanavljanjem svoje organiziranosti kazali na ozemeljske zahteve, kar pa je bilo pravzaprav jedro občasnih nesoglasij med obema komunističnima partijama, ki so vladali med vojno in po njej. Poleg Trsta je pomembno vlogo odigrala Gorica, kjer je delo vodil primorski rojak Anton Velušček Matevž. Na Primorsko naj bi prišel sočasno s Kovačičem in tudi naložene so mu bile enake naloge. Predstavnikom primorskih antifašistov je Velušček pomen OF razložil na sestanku na Kremancah nad Renčami poleti 1941. Tudi v zgornji Vipavski dolini so idejo OF širili primorski emigranti, podobno v dolini reke Bače in po Cerkljanskem, na Bovškem, ožjem Tolminskem, območju Postojne in Ilirske Bistrice ter v slovenski Istri.

Širitev ideje OF je potekala istočasno s pozivi na oboroženo borbo z italijansko oblastjo. Na Primorskem pa je ravno za partizansko obliko vojne primanjkovalo kadrov. Za vojno sposobni so bili vpoklicani v italijansko vojsko pa tudi v vojaške delovne enote (battaglioni speciali). Na Primorskem tudi ni bilo orožja, ki je sicer drugod na Slovenskem ostalo po razpadu kraljeve jugoslovanske armade. Prav tako je primanjkoval ustrezní komandni kader. Zato so poleg političnih delavcev začeli sem prihajati tudi vojaško izvežbani borci in poveljniki, v veliki meri primorski rojaki. Sredi septembra 1941 je prišla na Primorsko prva partizanska četa, ki je svoj prvi tabor postavila v gozdu nad Staro Sušico pri Košani. Kasneje se je utaborila v dolini reke Branice. Poskus, da bi četa konec leta 1941 dobila okrepitev zaradi vremenskih razmer, ni uspel. Pač pa so

prvi primorski partizani opravili sabotažno akcijo, ko so 28. oktobra 1941 pri Premu iztirili vlak z nemškimi vojaškimi materialom. Sledila so druga sabotažna dejanja. Pravi oboroženi upor se je začel spomladi leta 1942.

Na nemir, ki je zavladal po Primorski proti koncu leta 1941, ko se je v okupirani Sloveniji že doobrota razvil partizanski upor, je postala pozorna tudi krajevna italijanska oblast, ki je s pomočjo izdajalca uspela 10. decembra 1941 aretirati Oskarja Kovačiča in nekaj njegovih sodelavcev. To je bil hud udarec za narodno osvobodilni boj na Primorskem. Kovačičeva aretacija je bila ravno v času, ko se je v Trstu zaključeval med 2. in 14. decembrom 1941 potekajoči proces, imenovan drugi tržaški proces. Posebno sodišče za zaščito države je tedaj sodilo 60 primorskim slovenskim antifašistom (med njimi dvema Italijanoma), ki jih je izbralo med 299 aretiranimi med letoma 1940 in 1941. Obtoženci so bili razdeljeni v tri skupine: krščanske in liberalne izobražence (22), komuniste (26) in teroriste (tigrovce 12). Iz slednje skupine je bilo pet obsojenih na smrt (tigrovci Viktor Bobek, Ivan Ivančič, Simon Kos, Ivan Vadnal in komunist Pinko Tomažič). Proces je močno odmeval po Primorskem in zgodovinar dr. France Škerl je sodil, da je ravnanje primorskih Slovencev prinesel spremembo: *»Pokazala se je v dveh smereh. Izginjati so začeli pomisleki o možnosti oboroženega boja proti italijanski oblasti in plahneti so začeli zadržki do komunistične partije.«*

Širitev organizacije KPS na Primorskem – na italijanskem državnem ozemlju – je pokazala, da slovenski komunisti niso priznavali več državnih meja, saj je sicer na ozemlju Italije lahko po usmeritvah Kominterne delovala le Komunistična partija Italije. Ob drugem tržaškem procesu je poleg slovenskega izšel lepak tudi v italijanščini in italijansko skupnost je seznanjal s cilji slovenskega protifašističnega odpora. Tudi s tem se je pričela spreminjati vloga KPI v Julijski krajini, kar je prinašalo nekaj ključnih problemov v odnose med komunističnima partijama Italije in Slovenije. Junija leta 1942 je KPI izdala proglas za pravico samoodločbe in zedinjenja slovenskega naroda in s tem je tudi uresničevala izjavo treh komunističnih partij (Avstrije, Italije in Jugoslavije) iz aprila leta 1934 o pravici Slovencev do samoodločbe vključno s pravico, da se odcepijo od držav, na katere so bili razdeljeni. S tem se je njeno stališče razlikovalo od drugih italijanskih antifašističnih strank in skupnosti, ki so vso vojno vztrajale, da se ohrani rapalska meja iz leta 1920. V začetku avgusta 1942 je Kominterna odobrila delovanje KPS na državnem ozemlju Italije in zahtevala, da slovensko partizansko gibanje v boju proti fašizmu sodeluje z italijanskimi antifašisti. Toda pravega in odkritega sodelovanja ni bilo prav zaradi vprašanja bodoče državne meje med Italijo ter Jugoslavijo.

Poseben del zgodovine Primorske in Primorcev se je leta 1941 odvijal znotraj italijanske vojske ter tudi na ozemljih zunaj Evrope, kjer se je ta bojevala z zavezniškimi enotami. Ko se je po kapitulaciji Jugoslavije manjši del njenega vojaštva zatekel na Bližnji vzhod, se je begunska jugoslovanska vlada odločila, da vsaj simbolično vstopi v vrste zavezniških vojaških sil. Konec maja leta 1941 je ustanovila prvi gardni kraljevi bataljon, v katerega so po privoljenju britanske vlade vstopali tudi Primorci, ki so bili v Egiptu in na sosednjih ozemljih kot vojni ujetniki ter dezertjerji iz italijanske vojske. Zbiranje vojske, ki je kasneje vodila v prekomorske brigade, je v sodelovanju z britansko vojaško oblastjo vodil Ivan Rudolf.

Leta 1941, med drugo svetovno vojno, so bili na Primorskem ustvarjeni pogoji za narodnoosvobodilni boj pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda v smeri njenega programa. Zaradi posebnih okoliščin, zlasti mednarodnih vidikov, je bilo dogajanje pravzaprav in v prvi vrsti boj za Zedinjeno Slovenijo, za priključitev Primorske matičnemu prostoru. Dušan Pirjevec Ahac je v svojem eseju *Na Primorskem so izkopal puške (Slovenski zbornik 1945)* zanosno napisal, da je velik in zmagovalec narod, ki se ob prelomnici vekov odloči za dejanje, ki ga terja čas: *»Odločitev Primorske je bila prva zmaga in to zmago je Primorska izbojevala že leta 1941.«*

TIGROVA SLED

Avtor: dr. Dorče Sardoč (prevzeto iz strokovne monografije *Tigrova sled: Pričevanje o uporuh primorskih ljudi pod fašizmom iz leta 1983, str. 130–149*)

XVII.

In še preden sem nemirno zaspal, sem trdno sklenil, da ne bom na zasliševanju nikogar imenoval, razen tistih, ki so bili že pripti ali pa se bom zatekel k umrlim.

Josip Kravos

Taka gneča je bila v Coroneu, da direkcija ni obvladala položaja. Vladala je prava anarhija. Lahko smo kričali, peli, se klicali, se pogovarjali s tovariši v nasproti celici. Stražniki niso mogli vsega kontrolirati. Čudno, da niso popolnoma izgubili živcev. Nekateri so bili sicer

nervozni, med njimi pa sem naletel samo na enega, ki je bil nekoliko surov, ko nas je spremljal v direkcijo ali govorilnico. Zgrabil me je za vrat in me porival. Obrnil sem se: »*giu le mani, roke stran!*«, »*Ha, ci sono,*« je rekel, »so ječe kot Santo Stefano!«

Neverjetno, kot bi bil slutil! Nikdar prej nisem slišal o tej ječi. Spustil me je. Nič mu nisem zameril, slep je bil na eno oko, revež. Neprestano so odpirali in zapirali celice, vodili jetnike po ječi, nas vsak teden slačili in pregledovali. To je bilo pravzaprav pasje delo. Zvedel sem, da nas je v Coroneu na stotine, morda sedemsto ali osemsto. Če je aretiranec koga omenil, so ga že poiskali in zaprli. Saj v Coroneu ne zmanjka prostora. Ko sem zvedel, kdo vse je med aretiranci, mi je nekaj padlo v glavo. Sporočil sem dr. Tončiču, naj kontrolira Ščuko, ki je z njim v celici. Sporočilo sem mu napisal na straniščni papir:

»Dragi Tončič, vedi, da je vse naše delovanje tudi izven našega kroga odvisno od Ščukove molčečnosti.« Priporočal sem mu kot starejšemu človeku, naj pazi.

Še isti večer mi je Tončič ravno tako na straniščnem papirju napisal nekaj stavkov in mi sporočil, da Ščuka res hodi na kvesturo, a da se vede odlično.

»Ni se treba bati zanj,« je napisal. Ko mi je tako odgovoril, sem bil miren.

Moji dvomi so izhajali iz dejstva, da smo bili aretirani vsi člani odbora in vsi, ki so delali zunaj odbora, saj nas je bilo v tistem hodniku najmanj sto, s katerimi sem prišel v stik na sprehodu ali pa prek dopisov na straniščnem papirju. Nekdo je govoril, sem si mislil, in ker se je okrog Ščuke vrtelo delo zadnjih let, sem sumil, da se je vse začelo pri njem. Za Sosiča še nisem vedel.

Na sprehodu sem srečeval in govoril z drugimi aretiranci.

Saj so mi stražarji skušali to preprečiti, a niso mogli. Videl sem, da so bili mnogi dobro pretepeni, obvezani in da so imeli podplutbe po obrazu. Verjetno jim niso dajali le klofut, ampak so jih topli kar z jermeni. Spominjam se ubogega Kravosa, Markovega očeta, kako je bil obvezan. Pravil mi je,

Dorče Sardoč, avtor tega besedila, je bil član organizacije TIGR. Poleg Bobka, Ivančiča, Kosa, Vadnala in Tomažiča, ki so bili 15. decembra 1941 ustreljeni na Opčinah, je bil Sardoč skupaj s Čermeljem, Ščuko, Kavsom prav tako obsojen na smrt, a so jim ponoči smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo.

da so mu pokvarili uho. V svoji celici sem videl fante, ki so jim zbili šest zob in take stvari. Teško je, ko človek pride v tako kolesje in ga mučijo.

Ko smo nekega jutra vstali, smo brali v časopisih, ki smo jih imeli na voljo – to so bili športni časopisi pa *Corriere della sera* in *Piccolo* – da smo napadli Jugoslavijo. Šlo je podobno kot v Franciji, nič hitreje, nič počasneje. Kar je trajalo v Franciji, velesili, štirinajst dni, je v Jugoslaviji trajalo osem dni. Naši ljudje so mislili, da bo Jugoslavija, potem ko je Simović razbil sporazum, ki ga je podpisal Cvetkovič, vzdrževala, a v državi ni bilo nobenega reda, ni bilo sloge med narodi, ni bilo sloge med verami. Propaganda pete kolone v Zagrebu, ustaši, ki so že prihajali na dan s Pavelićem na čelu, vse to ni napovedovalo drugega kot poraz. Naši so bili strahotno potrti, ne morem povedati kako, tudi intelektualci iz naše skupine. Na zraku ni nihče govoril. Kaj bo sedaj, kaj bo z Jugoslavijo?

Na dvorišču je bilo več obzidanih prostorov; v vsakem nas je bilo približno dvajset. Takih prostorov je bilo pet ali šest, tako da nas je bilo tam vsega skupaj prek sto. Pogovarjali smo se, kot bi bili vsi skupaj, le zidovi so nas ločevali. Začel sem govoriti na glas, da so me slišali vsi in sem rekel, da Hitlerjeva zmaga še ne pomeni konca vojske. S temi besedami sem skušal malo opogumiti jetnike, med katerimi so bili tudi nekateri intelektualci iz Jugoslavije, ki so jih pripeljali v Trst. Bili so hudi, panični dnevi.

»Boste videli,« sem končal svoj bodrilni govor, »ko bo stopila Amerika v vojsko, bodo ameriška letala zatemnila nemško nebo.«

To je šlo kot geslo po vseh celicah.

Nekateri, sicer redki, smo kljub vsemu skakali od veselja. In v moje začudenje mi je tudi Leban, ki ni spadal med intelektualce, rekel, da je bil to zanj najlepši dan. Ker sta Italija in Nemčija zasedli Jugoslavijo, lahko upamo, da bomo na strani zmagovalcev, je dejal. V tem smislu sem tudi jaz bodril ljudi. Vse te napovedi so se uresničile, a prej je bilo treba skozi strašne preizkušnje.

Še bodrilnejši je bil zame napad na Rusijo. Strašno je bilo poslušati radijska poročila: da so Nemci zajeli sto tisoč Rusov, da so vse pobili, odpeljali vse tanke, da so v zraku absolutni gospodarji, da so zavzeli Smolensk in tako naprej.

A dokler se Rusi ne vdajo, je vojna odprta, smo mislili. Tudi komunisti so povzdigovali Rusijo in izjavljali, kako je nemogoče, da bi jo potolkli. In imeli so prav. Pred prvim zasliševanjem me je prišla obiskat nečakinja.

Neprijetno je govoriti skozi železno mrežo, ko ti kontrolirajo vsako besedo, v italijanščini seveda, zato nisem maral obiskov. Nečakinji sem vedno zelo zaupal; večkrat mi je pomagala pri stvareh, ki jih nisem zaupal drugim. Ne vem, kako je dobila dovoljenje za pogovor brez mreže. Sedela sva tam in govorila, ali imam perilo, kdaj bo proces in take stvari. Drugega nisva mogla. Po desetih minutah je stražnik rekel, da je čas obiska potekel. Nečakinja je vstala in mi padla okrog vratu. Gledal sem, zakaj me objema, ker nisem bil vaju tega.

»Ščuka je vse povedal,« mi je šepnila na uho.

Obstal sem, ona pa mi je še enkrat pokimala. Zdaj sem vedel, kako je s tem.

Zasliševali so nas proti koncu poletja, ko je prišel iz Rima javni tožilec posebnega sodišča. Vsakega posebej so klicali. Sedel sem nasproti Fallaceju.

»Obdolženi ste mnogih stvari in opozarjam vas, da vse vemo,« je rekel, »prav vse, tudi o vaših poteh mimo političnega dela. Zastavil vam bom nekaj vprašanj, vi pa recite da ali ne.«

Pri tem sva ostala. Bolj ko je šel naprej z zasliševanjem bolj sem postajal miren na zunaj, vse manj razumljivo pa mi je bilo Ščukovo vedenje. O meni je rekel stvari, ki jih nisva nikdar delala skupaj. Obrnil je vse tako, da pri nevarnih akcijah nikoli ni omenil samo sebe, ampak vedno še mene. Fallaceju, ki me je spraševal, sem več stvari priznal. Neumno bi bilo, sem si mislil, da bi vse zanimal, saj

mi ne bi verjel. Če pa priznam nekatere stvari, ki me ne spravijo ob zid, mogoče malo omilim svoj položaj. A brez vsakega pretiravanja lahko rečem, da sem vedel, kam spadam: med tiste, ki bodo obsojeni na smrt. Priznal sem vse antifašistično delo; da sem pošiljal denar, da sem plačal ljudem pot v Pariz, da sem imel razne sestanke, da sem hodil čez mejo. Le dvojega nisem priznal: sabotaž in priprav na atentat na Duceja. Zanimal sem in rekel, da bom to na procesu tudi dokazal. Nisem dokazal, a zbil sem nekaj Ščukovih trditev; saj mi je tudi Ščuka pomagal pri tem, ko sem ga spet pridobil zase. Tako so bili vsaj malo v dvomu.

Ko je *Tribunale speciale* končal z zaslišanji aretirancev, se je v našem hodniku oglasil Ščuka. Zakričal mi je:

»Dorče, kaj se ti zdi, kaj sem storil?«

Razumel sem, da je v dvomu.

»Ščuka, s svojim priznanjem si spravil nekaj ljudi v smrt,« sem rekel. »Vedi, da te bodo ti ljudje pekli celo življenje.«

»Vem, vem, pa kaj naj storim?«

»Če boš poslušal nasvet,« sem rekel, »boš lahko še kaj popravil.«

Spet sem napisal na stranišni papir nekaj stavkov in podkupil tistega, ki je raznašal jed, naj mu listek izroči. Na listku je pisalo: »Zorko, ne pusti, da ti bodo grenili dušo tisti, ki bodo ustreljeni. Saj ti tudi jaz ne bom dal miru, potem ko sva sedem let delala skupaj neprestano in sem te vedno pošiljal v prvo vrsto. Če hočeš popraviti, piši v Rim na *Tribunale speciale*, naj te premestijo, ker ti tukaj tovariši grozijo, da te bodo ubili. Ko prideš v Rim, počakaj nekaj tednov, morda mesec, potem spiši pismo, da vse prekličeš.«

Čez deset dni so ga odpeljali v Rim. Vedel sem, da je spet na dobri poti. Kaj vse se zgodi s človekom!

Drugič me je zaslišal major OVRE, tajne policije. Pogovor je bil zanimiv. Lepo me je pozdravil, se predstavil, ime sem pozabil, pa saj ni važno! Ponudil mi je stol, cigareto.

»Hvala, ne kadim.«

»Veste, zvedel sem, da ste se zavzeli, naj se Slovenci v Julijski krajini ne bi pečali z vohunstvom, posebno s tistim ne, ki dobiva navodila iz Jugoslavije.«

»O,« sem si mislil, »ta te hoče lepo speljati na slabo pot.«

Prav zakričal sem, da je to natolčevanje, ker kaj takega nisem predlagal. »Saj imamo dokumente, celo dve pričevanji, da ste vi vplivali na to odločitev.«

»Sicer pa,« je rekel, »to gre vam v prid.«

»Mogoče, a jaz ne bom tega nikoli priznal, ker ne vem nič o tem in tudi nikomur nisem ničesar takega predlagal.«

»To je vam v korist,« je vztrajal.

Saj bi mi bilo res v korist, ko ne bi bilo pasti za tem.

Ko bi bil priznal, da sem to predlagal, bi takoj vedeli, da sem bil zraven. Odklonil sem.

»Veste kaj,« je rekel, »pustim vam papir in črnilo, napišite, kar hočete in podpišite se. Čez eno uro se bom vrnil.«

Odšel je, zaprl vrata za sabo in me pustil tam. Eno uro sem čakal. Ko se je vrnil, je videl prazen list.

»*Mi dispiace per lei*, žal mi je.«

Tako se je končalo drugo zasliševanje.

Zvedel sem, da je ravno ta major speljal na led dr. Čermelja v Ljubljani in ga pripeljal v Trst na proces, kar je mnoge spravilo v zadrego. Nerodno je bilo, da je bil dr. Čermelj z nami na procesu. Na dan so prišle stvari, za katere so vedeli italijanski vohuni v Ljubljani.

Še eno stvar mi je očital: »Veste, imam dokument iz Beograda, ki potrjuje, da ste bili v stiku s tajnimi službami, z Angleži, Francozi, to je z Deuxieme Bureauem, z Intelligence Servicem. Saj ste najvažnejša oseba za dr. Čokom.«

»Nikoli nisem bil v Beogradu,« sem rekel,« in nikogar ne poznam, ker nisem nikdar šel prek Ljubljane.«

Jeseni smo dobili iz Rima obtožnico. To je bil list, poln besed, poln obtožb in še bolj poln paragrafov, ki jih nismo razumeli. Obtožili so nas protifašističnega delovanja, dela v tajnih organizacijah, hujskanja proti Italiji, zveze z emigranti v Jugoslaviji in Parizu, organizacije atentatov in sabotaj. Veliko priznanje gre gospem, ženam, materam, dekletom, ki so bile z naštetimi kaznjenci v stikih. Nosile so perilo, jed in razne predmete, ki se jih po ječah ne dobi. Vsa hvaležnost naj gre njim, ki so ure in ure na kvesturi prosjačile za dovoljenje, da so prišle na razgovor z možmi ali sorodniki. Ure so čakale pred zaporom, in nemočne gledale, kako so pregledovali jedi, ki so jih prinesle, rezali kruh, premetavali krompir in mineštro.

Tega obrobnega dela nihče ne omenja, ker ga nihče ne opazi, a je ravno tako važno kot vse drugo. Za proces sta se zanimala tudi dva odvetnika, ki se o njiju nikjer ne govori, in sicer dr. Ferluga v Trstu in dr. Janko Kralj iz Gorice, krščanski sociallec, ki je imel mnogo znancev in osebnih prijateljev med nami. Oba sta se zanimala za odvetnike, za stike z različnimi politikami v Sloveniji in za druge stvari.

Dva dni po izročitvi obtožnice so me poklicali v direkcijo, kjer sem moral podpisati dokument. Ponovno so me zbrisali iz zdravniške zbornice. Vsi odborniki, zdravniki, so bili podpisani na dokumentu, ki ga še zdaj hranim. Enak dokument je dobil takrat tudi dr. Daneu, drugi zdravnik, ki je bil na procesu in ki je umrl pred kratkim.

Kmalu nato je po napadu na Pearl Harbour stopila Amerika v vojno in to je najbolj dvignilo našo moralo. Vsaj tisti, ki so mislili, da ne bodo obsojeni na smrt, so lahko upali na rešitev. Če zmaga Amerika, bomo nekaj let presedeli, a bomo prišli iz zapora. Tisti pa, ki smo bili kandidati za openško strelišče, smo se seveda vdali in smo bili na vse pripravljeni. Nobenega cincanja ni bilo pri naših fantih. Nekaterim so sicer živci odpovedali, a drugače smo se vsi sijajno držali.

Nekaj dni pred začetkom procesa, ko je bila napetost precejšnja in se je že vedelo, da pride kmalu v Trst *Tribunale speciale*, kar je pomenilo, da pridejo streljat, me je poklical dr. Tončič.

»Dorče, napisal bom spomenico Mussoliniju.«

Mož se je očitvidno obrnil na nepravega človeka. Kolikor sem mogel, sem mu zakričal, da ne sme tega storiti, ker bi to umazalo proces.

»Vseeno bom pisal!«

Z vsem kričanjem ga nisem mogel pregovoriti. Kot je bil dr. Tončič mehak, je bil v marsikaterem pogledu tudi avtoritativen in trmast. To sem že prej večkrat opazil. Tudi med kako debato je kar nenkrat postal svoje glav in je včasih ukrenil stvari, ki niso bile v skladu z našim delom. To so postranske stvari. Ne vem, ali je napisal spomenico ali ne, vsekakor mu to ni pomagalo. Kdor je poznal *Tribunale speciale*, je moral vedeti ali vsaj sumiti, da je bilo že vse naprej določeno. Sicer pa mislim, da ni mogel jetnik pisati v imenu drugih zapornikov. Pisal je pač v svojem imenu. Ni pa razumel, da je popolnoma vseeno, ali bo obsojen na trideset ali na tri leta. Glavno, da ne dobimo svinca v hrbet. Vse drugo je bilo postranskega pomena. Če zmagata Italija in Nemčija, bodo gotovo dali amnestijo, ne takoj, a čež nekaj let bodo gotovo izpustili skoraj vse, tudi zato da bi pomirili Slovenijo in tisti del Jugoslovanov, ki spadajo pod Italijo. Če pa zmagajo zavezniki, bomo še isti dan osvobojeni. Tako sem mislil. Dr. Tončič je bil osebnost med odvetniki, ne samo slovenskimi, sploh tržaškimi. Bil je iz-

redno uglajen mož, prijatelj mnogih Italijanov, vidnih osebnosti, ki so prišle pričat njemu v korist, a ni razumel, da je isto, ali dobi tri leta ali deset let. Če je prišel pred sodišče, ga pač ne bodo oprostili.

Zapor Coroneo

Pisatelj Saša Vuga je o zaporu zapisal: »Veste, kdo je dal ime zaporu? Ljubljanski škof Tomaž Hren. Počenjal je packarije, sežigal knjige, izkopaval protestantske grobove in trupla metal v Ljubljano. Ko je začutil, da se bliža smrt, je v Trstu, denarja ni stradal, sezidal dvorec, v katerem naj bi preživel bolna leta. Kot vsi takratni intelektualci, Petelin Gallus, in odličniki si je dal ime latinizirati. In ker priimek Hren lahko izgovori le Florentinec, drugi Italijani ne, je postal Corona, njegova rezidenca pa Coroneo. To reč je v oporoki zapustil jezuitom. Ker pa je Jožef II. parazitske samostane nacionaliziral, je Coroneo postal avstrijska ječa. Po letu 1918 italijanska – in ječa je še danes. Tam so trpeli naši očetje, tam nekateri tudi končali. Ta ljubljanski škof torej ni uničeval samo slovenske kulture, ampak tudi naše živo meso.«

(vir: <http://milos-ivancic.blogspot.com/2020/05/v-trstu-imamo-slovenci-dva-spomenika.html>)

XVIII.

Srečen bi bil, ako bi znal, da more moja kri ohladiti le del gorja, ki ga trpi moj ubogi narod; in če bi vedel, da bo ta moja žrtev le malo koristila trpečemu človeštvu, potem sem živel dovolj.

Simon Kos

Od velike množice aretiranih nas je za proces ostalo šestdeset. Mnogi so bili medtem izpuščeni, nekaj jih je bilo konfiniranih, nekateri pa niso spadali v pristojnost Posebnega sodišča, ker so imeli manjše vloge in niso bili še dokončno zaslišani.

Proces je trajal od drugega do štirinajstega decembra. Prvi dan so nas zbudili že ob treh zjutraj. Iz vsake celice so zapornike peljali v zbirno dvorano, ki je bila v pritličju. Dvorana je bila precej velika. Kar naprej so se odpirala vrata in vstopali so stražniki s po tremi obsojenci, ki so bili skupaj v isti celici. Ko smo bili vsi zbrani v dvorani, polni karabinjerjev, med njimi je bil tudi marešalo, so začeli z imensko kontrolo. Vsak, ki so ga poklicali, se je moral oglasiti. Ko so dognali, da nas je res šestdeset, je marešalo ukazal karabinjerjem, naj nas vklenejo po istem vrstnem redu, kot nas je imenoval. Ko smo bili vkljeni, so nas priklenili še na verigo. V istem vrstnem redu smo potem posedli na zatožne klopi v dvorani. To je šlo sprva strašno počasi, naslednje dni, ko so se karabinjerji navadili na to proceduro, nekoliko hitreje. Prvič pa je poteklo več ur, da smo bili vsi vkljeni, prešteti, poklicani in spet kontrolirani.

Iz zbirne dvorane so nas peljali skozi dolg hodnik pod zemljo. Strahotno je rožljalo. Koraki so odmevali v noč. Po slabo razsvetljenem hodniku se je vila dolga kača, spredaj karabinjerji, zadaj karabinjerji, ob strani karabinjerji. Prišli smo v sodno dvorano in posedli so nas v petero klopi, ki so bile ena višja od druge.

V spodnji klopi smo sedeli, naj nas imenujejo kakor hočejo, tisti, ki so nam tedaj rekli nacionalisti; za nami so bili komunisti; v zadnji vrsti pa so sedeli tisti, ki so bili obtoženi terorja.

Dvorana je zgledala približno takole: nam nasproti, ki smo sedeli vedno više v klopeh, so bili sedeži za časnike. Ti so prišli iz vse Italije. Na naši levi je bil oder za predsednika, generala Tringalija, ki je imel ob svoji strani dva seniorja, *collonella* fašistične milice, kot stranska sodnika. Na levi, še vedno na odru, je bil slavni Fallace, državni tožilec. Nasproti sodnega zbora in javnega tožilca. Vsi smo morali vstati, tudi publika.

Ne vem, ali je bilo med publiko več civilistov ali več miličarjev; opazil sem, da so vsi civilisti imeli fašistični znak. Med gledalci je izstopal duhovnik, visok mož, prijetno rejen, rdeč v obraz, močne postave. Njegov bikovski vrat je kar gladko prehajal iz hrbta v tilnik. Imel je položene črne čevlje, njegovi visoki postavi primerno črno haljo, ki mu je segala do tal, na rokavu čin centruriona, to je fašističnega stotnika. Okrog vratu mu je visela zlata verižica z velikim zlatim križem iste barve kot njegov centurionski čin. Ta človek, zanimivo za duhovnika, je redkokdaj manjkal pri razpravi. Bil je tam vsak dan, v prvi vrsti, in je skoraj vedno stal, četudi so drugi sedeli. Z zanimanjem je poslušal in tu pa tam zadovoljno kimal z glavo. Če je vse to pristajalo njegovi obleki, naj sodijo drugi.

Za italijanske razmere je bil to pravi proces stoletja. Od risorgimenta do danes ne poznam nobenega drugega procesa, ki bi bil tako množičen in ki bi se bil tako tragično končal. Ljudje morda mislijo, da je bilo fašistično sodišče nekaj zlohotnega, da so z nami slabo ravnali, a jaz nisem imel tega vtisa. Marsikdo bo nasprotoval mojemu mnenju, a jaz bom vedno trdil, da je bil Tringali, predsednik sodišča, dostojen in tudi korekten. Pustil nas je, da smo svobodno govorili in odgovarjali na njegova vprašanja, kolikor smo hoteli. Nikogar ni prekinjal, vendar sem imel vtis, da je bil, ker ni imel dovolj časa, da bi preštudiral veliko število obtožb in obtožencev, nekoliko površen. Mogoče pa je bil površen, ker se o izidu procesa ni odločalo v Trstu, ampak v Rimu. O tem smo bili vsi prepričani. Popolnoma drugačen je bil državni tožilec Fallace, ki ni dajal najboljšega vtisa. Ko sem ga z zanimanjem gledal in poslušal, mi je naredil bolj slab vtis, ne vem ali prav slab, a najboljšega vsekakor ne. Nedvomno je, da še zdaleč ni bil kos svojemu slavnemu tovarišu Višinskemu v Rusiji, ne po glasu ne po govorih ne po dokazovanjih ali utemeljitvah. Neki odvetnik, ne spominjam se njegovega imena, mu je celo med razpravo očital, da ni kos svoji nalogi. Takšni so moji vtisi o ljudeh, ki so nam sodili.

Vsakdo naj vzame te moje izjave, kakor pač hoče. Po svoje skušam le obrazložiti, kaj sem v tistih dneh čutil. Vedno bom trdil, da je bilo sodišče korektno.

Vsak obtoženec v takih velikih trenutnih gleda dogodke s svojega zornega kota, tudi jaz. Resnici na ljubo pa moram povedati, da sem vprašanja sodnika, Fallacejeve izjave, govore in drugo pravzaprav površno poslušal, ker me je to, koliko kazni bo dobil ta ali oni, bolj malo zanimalo. Bil sem prepričan, da Posebno sodišče ni prišlo v Trst brez svinca; z nekakšno duševno odsotnostjo sem gledal tudi na približno število kandidatov za strelišče: dvanajst, kot jih je zahteval državnik pravdnik, ali devet, kot jih je izreklo sodišče. Iz pogovorov s temi dvanajstimi kandidati pa sem imel vtis, da so vsi pripravljeni na najhujše.

Na proces sem gledal in ga tudi cenil ne po letih kazni ne po smrtnih obsodbah, ampak po njegovi pomembnosti za zgodovino Slovencev. Ko sem iz najnižje klopi v sodni dvorani gledal na ljudi nad sabo, posebno na zadnje klopi procesnih tovarišev, sem dognal, da sedijo na zatožni klopi naši ljudje vseh stanov in slojev. Bili so kmetje, delavci, trgovci, uradniki, visokošolci, finančniki, profesorji, časnikarji, pisci knjig in znanstvenih revij, odvetniki, zdravniki. Med njimi je bilo več družinskih očetov. Prišli so na zatožno klop z vseh krajev Primorske, od Predila do Snežnika, od Postojne do Pivke, do Trsta, kar izpričuje, da je bil odpor razpleten prav po vsej Primorski, povsod tam, kjer živijo Slovenci. Manjkali so na zatožnih klopih le krščanski socialisti, torej ljudje iz Kraljeve skupine; tudi nobenega predstavnika duhovščine ni bilo; nikogar ni bilo iz tiste skupine, v kateri je prevladovala direktiva, naj se sicer dela proti fašizmu in upira asimilaciji, ne da bi se ljudje izpostavljali posebnemu nadzorstvu, zaporu, konfinaciji, procesom. Med razpravo sem dognal, da mora biti vsakemu poštenemu Italijanu jasno, najsibo sodnemu zboru ali občinstvu in časnikarjem, da je številna množica obtožencev v čudnem, grotesknem nasprotju z vztrajnimi trditvami italijanskega tiska, da živi v naših krajih mala brezpomembna skupina aloglotov, brez narodne zavesti, brez lastnega jezika in kulture; da so ti alogloti pridni, dobri, srečni v italijanski kulturi, vendar so med njimi redki plačanci, ki bi radi kalili mirne vode.

Skozi te ugotovitve, skozi vsa razmišljanja je tekla ena sama rdeča nit: ko bodo zastopniki naše države sedeli med zmagovalci za mizo mirovne konference, bo ta zgodovinski proces predstavljal adut, neke vrste menico, ki jo bo Italija morala plačati.

Že drugi dan je dr. Tončič prosil za besedo in ugovarjal sodišču, da sodi »slavocomunistom«. Tega ni storil sam, ampak v sporazumu s Pinkom Tomažičem. Zahteval je, naj obtožence ločijo v skupine, ker je med njimi najmanj dve tretjini takih, ki niso komunisti in ne more sodišče vseh spraviti pod etiketo komunizma. Sledila je kratka debata med sodniki. Kar v sodni dvorani so sprejeli to sugestijo dr. Tončiča in Pinka Tomažiča. Potem so nas ločili v tri skupine: nacionalistično, komunistično in skupino teroristov. Nacionalistična skupina je bila sestavljena večinoma iz intelektualcev. V tej skupini so bili tisti, ki niso bili komunisti in ki uradno niso imeli opravka s terorjem. V skupini nacionalistov smo bili vsaj trije, če me spomin ne vara, povezani s tretjo skupino. Ne izključujem možnosti, da je bil še kdo, a za tri sem prepričan.

Nedvomno je bila ločitev na skupine pravilna in sem jo tudi sprejel. To sem rekel tudi Tončiču. Bilo bi nesmiselno potvarjati zgodovino: taki so bili obtoženci. Mislil, da bi se vsak, ki ni bil komunist, čutil prizadet, čeprav mene to ne bi motilo, toda zgodovinsko ne bi ustrezalo resnici. Ločitev je bila zame pravilna, ni pa bila pravilna poteza dr. Tončiča, ki je hotel s tem ustvariti neko distanco med prvo in tretjo skupino. Za distanciranje nisem bil, saj smo vsi Slovenci. V obtožencu sem videl le Slovenca, naj bo komunist, naj bo iz zgornje skupine ali kar koli. Saj je bilo čudno, če bi se kdo iz naše skupine ne smel zanimati za tiste v zadnji klopi, večinoma fante iz podeželja, ki so največ plačali in so jih na kvesturi kar naprej pretepali. Na vsak način sem proti razlikovanju. Zame so vsi enaki, intelektualci ali teroristi. Seveda pa je Tončiča nekoliko presenetilo, ko je na procesu zvedel razne stvari, tudi o meni, ki sem bil član njegovega odbora, a sem obenem bolj mislil na tiste, ki so zdaj sedeli zgoraj kot na vse naše seje.

XIX.

Non scavate fosse, dove un giorno sorgeranno monumenti.

Branilca nisem hotel, zato sem sporočil sorodnikom v Gorici, da ne sprejemam nobenega odvetnika, vendar sta imela prste vmes tudi dr. Kralj in dr. Ferluga. Zvedel sem, da me bo zagovarjal Cassinelli, znani rimski odvetnik. Napisal je več strokovnih knjig in je bil bleščeč govornik. Zdelo se mi je, da se hoče s svojimi nastopi bolj ponašati kot pa priti stvari do jedra, saj pravzaprav ni imel kaj storiti. Dejansko pa je na moj namig z dokazi zbil ali vsaj sprožil dvom v nekaj obtožb, na primer, da nisem šel na sestanek v Doblar z motornim kolesom, ker ga že leto dni nisem imel več. Preskrbel sem mu prometno dovoljenje. Tako naj bi dokazal, da ne gre Ščuki verjeti vsega, in s tem bi nekoliko omajal njegove trditve. Če že nisem zbil sodu dna, sem vsaj povzročil dvom v tiste dogodke, ki bi me bili že sami po sebi obsodili na smrt. Zagovornik Pinka Tomažiča je bil drugi znani odvetnik, profesor na rimski fakulteti. Stresal je paragrafe kar z rokava, da bi zmedel še najbolj učenega človeka. Tako naglo je govoril, da sem vsaj jaz slišal več paragrafov kot besed. Ko je končal s svojim zagovorom, je ves vesel stopil k Pinku, ki je sedel za menoj, in mu čestital: *venticinque anni*, petindvajset let, je rekel in mu stisnil roko. Kako je mogel trditi kaj takega? Najbrž ima visoke zveze v Rimu. Sem si mislil, da čestita Pinku in mu zagotavlja, da bo dobil le petindvajset let. Odvetniki, ki jih je določilo sodišče, so bili čudoviti ljudje. Niso se zanimali toliko za paragrafe ali kaj je kdo naredil in česar ni naredil, ampak so dogodke skušali prikazati predvsem s človeškega stališča. Vsak odvetnik je dobil skupino obtožencev. V najlepšem spominu mi je ostal majhen debelušast odvetnik, ki je prav z vsemi štirimi branili svoje varovance in opozarjal sodišče, naj iz Slovencev ne dela mučenicov. Imel je nos.

Izjema je bil le odvetnik Matosel Loriani, ki je stanoval v isti hiši kot jaz; tam je imel tudi odvetniško pisarno. Poldrugo leto sva se srečevala na stopnišču. Zahteval je, naj sicer milostno sodijo njegovemu varovancu, strogo pa naj kaznujejo druge. S svojimi izjavami je drugega zagovornika tako razkačil, da je tak dvignil roko in prosil za besedo. »Kaj boš govoril ti, ki si hrvaškega pokolenja, še tvoj oče in mati sta Hrvata,« mu je vrgel v obraz. To ni bilo lepo spričevalo za Matosela Lorianija. Vedno bom trdil, da so bili odvetniki na mestu – razen Matoselia Lorianija – in da so storili vse, da bi omilili položaj obtožencev. Bili so dobri branilci.

Kvestura se je med procesom večkrat znašla v veliki zadregi, tako recimo Lo Castro, ki je bil dolgo let vodja političnega oddelka. Ravno tako je bil v zadregi njegov podrejeni, komisar Perla. O njem se je med procesom strašno dosti govorilo, ker je bil visoko specializiran za pretepanja in mučenja naših ljudi.

Vsaj trikrat je Tringali med procesom začudeno zmajal z glavo in se od časa do časa posmehljivo ozrl na komisarje, češ kako da v petih ali šestih letih kvestura ni prišla na sled taki množici ljudi. Lo Castro, ki je bil najvažnejša oseba za kvestorjem, se je izgovarjal, da ni imel specializiranih kadrov. Saj bi res bili morali imeti veliko ljudi na razpolago, da bi hodili za menoj v hribe in lazili za Ščuko čez gore! Težko je kontrolirati človeka, ki dobro dela v ilegali. Glavno pa je, da smo vsi pet ali šest let molčali, držali jezik za zobmi, da do takrat ni nihče pravil, kaj dela, h komu hodi, kdo mu daje navodila, da hodi čez mejo in tako naprej. To je bila res lepa lastnost in dokaz, da smo dobro delali in da so bili fantje na mestu. Pinko Tomažič je proces popolnoma obvladal, za svoje ljudi seveda, in Dujc mu je pri tem pomagal. Pinko je bil dober voditelj in je mnogim dajal navodila, kako naj se vedejo, česa naj ne povedo. Večkrat sem bil priča pogovorom med njim in Dujcem in drugimi tovariši, ki so si kaj sporočili bodisi na sprehodu ali skozi odtočne cevi, se pravi, da so spraznili vodo iz školjke in potem govorili. Stražniki niso mogli na vse paziti, saj je vladala velika anarhija.

Niso mogli vsega kontrolirati, ker je bilo preveč ljudi zaprtih in so bili preveč izmučeni. Verjetno so si mislili, naj delajo, kar hočejo, saj jih bo tako ali drugače v kratkem šlo precej na drugi svet. Marsikdaj so zatisnili eno oko. Saj je celo Tringali med procesom izjavil, da smo živeli kot v hotelu. Zakaj omenjam ravno Tomažiča? Naša skupina ni bila organizirana, čeprav smo imeli med seboj štiri juriste. Spet bi omenil razlikovanje in ločevanje na skupine. Prav dejstvo, da so nas ločili, je povzročilo, da so bili mnogi prepuščeni sami sebi, posebno ubogi kmečki fantje, ki so bili prvič v ječi. Med skupino intelektualcev in njihovo ni bilo tesne vezi kot v Pinkovi skupini. To je bila vse-kakor pomanjkljivost. Spominjam se mladega fanta, ki je pomagal Ivančiču pri atentatu. Vcepili so mu v glavo, da bo kvečjemu konfiniran, pa je bil tudi on predlagan za smrtno obsodbo. Take stvari so se dogajale. Pri komunistih je bilo drugače. Pinko in Dujc sta sklenila marsikaj, kar meni sicer ni bilo všeč, a sta sklenila. Zadnji mesec sem bil v celici z Brovčem iz Soške doline, poznejšim partizanskim majorjem, in sem lahko slišal njihove razgovore. Po mojem so včasih naredili tudi kaj narobe, a proces so imeli trdno v rokah; kar ni bilo prav, so odpravili. Vse to pripovedujem, da bi se naši ljudje znali vesti, če bi še kdaj prišlo do takih procesov. Dodal bi še, da so bile v Coroneu take razmere, taka površnost je vladala, da bi vsak lahko ukrepal, si poiskal ljudi, ki bi mu pomagali pri tem. Mi pa smo bili brez vodstva.

Vsi so se na procesu nadvse dostojno vedli. Moško so stopali na oder in moško odgovarjali, brez vsakega cincanja, brez vsake negotovosti. Edini mali nepomembni incident je ob koncu procesa nastal med Bobkom in enim izmed dveh Italijanov, ki sta bila med šestdesetimi obtoženci. Oba sem dobro poznal in z enim sem prišel kot zobozdravnik pozneje še neštetokrat v stik. Obema odpuščam, ker sta bila bolna: eden za jetiko, drugi na živcih. Nič čudnega ni, če je proces, ki je trajal štirinajst dni, komu izčrpal živce.

Če primerjam naš proces z vsemi procesi iz *risorgimenta*, ki sem o njih bral, tudi s procesom grofa Confalonierija, lahko rečem, da smo jim bili nedvomno kos. Če se spomnim, da je na Confalonierijevem procesu odvetnik postal petelin, se pri vsakem vprašanju postavil na eno nogo in zakikirikal, ali če se spomnim, da so Confalonierija nosili v nosilnici na proces, češ da je bolan, da bi vzbudil, kaj vem kaj naj bi vzbujal pri Avstrijcih, morda usmiljenje, da bi ga milostno sodili, ali če pomislim, da so žene italijanskih obtožencev hodile k avstrijskim generalom in celo na Dunaj, lahko trdim, da se to pri nas ni dogajalo in da smo se moško držali. Poleg tega moramo še upoštevati, da na njihovih procesih niso sodili množici ljudi, ampak večinoma izbranim intelektualcem; kaj je množica vedela o *risorgimentu*?

Posebej moram omeniti Ivančiča. Sodnik je zahteval, naj ponovi, kar je podpisal in česar je obtožen. Ivančič je stal tam raven in bled. Pokazal je na Kristusa, na razpelo, ki je viselo nad generalom na steni: »Ni Kristus trpel toliko kot jaz v teh tridesetih dneh, ko so me vsak večer peljali na kvesturo in me vsak večer tako mučili, da so me največkrat nesli nazaj nezavestnega!«

V dvorani je zavladal globok molk.

Zdaj bom spet zašel na spolzka tla, ker moram povedati, kaj mislim o procesu. Ali je bila sodba pravična ali nepravična? Tudi pri tem bom odkritosrčen, čeprav mi bo kdo zameril, ko bom rekel, da imam še danes vtis, da je bila za tiste, ki so bili obsojeni na smrt, kazen pravična. Paragrafi so bili veljavni, čeprav jih je izdal *Tribunale speciale*, torej Mussolini, in so bili izredni paragrafi. Zakon je bil tak. Upoštevati moramo, da smo bili v vojnem času, ko se po navadi ne gleda tako natančno, in to je tudi tehten argument. Po njihovih paragrafih smo delali proti fašizmu, proti sami državi, ker smo hoteli odcepiti, organizirali smo atentate, izvedli atentate, dvakrat smo poskušali atentat na Mussolinija, da bi ga ubili. Taki so bili paragrafi in zame je bila kazen pravična. Vsi ustreljeni so bili *rei confessi*, priznali so vse. Sam dveh stvari nisem priznal. Tudi Čermelj se je dobro izmazal. Večkrat

sem se med procesom vprašal, kaj bi storil sam, če bi bil sodnik in bi sedel na Tringalijevem stolu. Z mirno vestjo bi rekel, da je obtožence treba obsoditi. Tak sem bil.

Obtoženci, ki so bili obsojeni na dvanajst do trideset let ječe, pa so kazni dobili zaradi naravnost smešnih razlogov. Nekateri fantje so bili obsojeni na trideset let zapora zaradi navadne razglednice, ki so jo med vojaško službo pisali iz Sicilije.

»Qui c'è la fame e noi balliamo la rumba, tu smo lačni in plešemo rumbo,« je napisal nekdo in dobil za to trideset let, češ da razglednico lahko prestrežejo Angloamerikanci, sovražniki, in zvedo, da je v Italiji pomanjkanje.

Tik pred razglasitvijo obsodbe sta govorila Kavs in Čermelj. Nista se branila obtožb, ampak sta omenjala *risorgimento* in Mazzinija in poudarila idealne momente procesa. Rekla sta, da so bila naša dejanja obramba proti asimilaciji in da ima vsak narod pravico, da se brani. Ker ni več nihče zaprosil za besedo, so nas vklenili in odpeljali, medtem ko so se sodniki umaknili v sejno dvorano in tam razpravljali, če se ne motim, do ene, ene in pol.

Dorče Sardoč in urednica Lida Turk v radijskem studiu na deželnem sedežu RAI v Trstu (foto: Mario Maganja; fotografijo hrani Odsek za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu).

HVALEŽEN SPOMIN NA ŽRTVE

Proces od 2. do 14. decembra 1941

Avtor: Vid Vremec (prevzeto iz knjige Milice Kacin Wohinz, Vida Vremca in Lide Turk z naslovom Posebno sodišče: Drugi tržaški proces iz leta 2001, str. 66–72)

Proces se je začel 2. decembra 1941 v veliki dvorani sodne palače v Trstu. Sodnemu zboru samih visokih fašističnih oficirjev (konzulov) Posebnega sodišča je predsedoval general Antonino Tringali Casanova, javni tožilec pa je bil dr. Carlo Fallace. V sodno dvorano so nas pripeljali vklenjene. Razmestili so nas po klopeh. V spodnjih so sedeli pripadniki intelektualcev, v srednjih komunistične skupine, v zgornjih pa skupine članov TIGR-a. Med navzočo publiko so bili predstavniki mestnih in deželnih vojaških, fašističnih in upravnih oblasti ter drugi posebni povabljeni. Sredi dvorane je bil rezerviran prostor za mizo, na kateri so bili zaseženi predmeti »corpus delicti« (nekaj kosov orožja, propagandno gradivo in drugo). Na posebnem mestu so bili branilci obtožencev, nekateri znani odvetniki kazenskega prava, drugi pa imenovani po službeni dolžnosti. Mrgolelo je uniformiranih fašistov. Zavladalo je melodramatično vzdušje, ki ni obetalo nič dobrega. Ko je predsednik sodišča prebral seznam obtožencev in obtožbe zoper njih, je najprej začel zasliševati pripadnike intelektualne skupine. Prvi je stopil pred sodnike dr. Lavo Čermelj, njegova markantna osebnost je naredila name izreden vtis. Spominjam se, da je javni tožilec dobesedno rjovel proti njemu. Med drugim ga je obtoževal, da je zelo škodoval ugledu fašističnega režima, ko je leta 1938 za Društvo narodov objavil publikacijo *Boj neke narodnostne manjšine na življenje in smrt, Jugoslovani pod Italijo* v angleščini, leta 1938 pa še v francoščini. Zvrstili so se še drugi. Samozavestno so izpovedali svoja slovenska čustva. Obtoževali so jih, da so leta 1939 v Gabrovici pri Komnu med starejšimi intelektualci osnovali Narodni svet. Mlajši so izdajali glasili Plamen in Iskra. Vsa njihova prizadevanja so težila k temu, da bi Julijsko krajino odcepili od Italije in jo pridružili Jugoslaviji.

Vid Vremec, ki je deloval v mladinskem komunističnem gibanju skupaj s Pinkom Tomažičem, je bil na drugem tržaškem procesu obsojen na 15 let zapora (fotografijo hrani Pokrajinski muzej Koper).

Odkopavanje skupnega groba (fotografija iz knjige Posebno sodišče, arhiv Odseka za zgodovino pri NŠK, Trst).

Med obtoženci so bili nekateri na Tržaškem in na podeželju znani slovenski študentje in dijaki ter delavci: Štampilharji, Magnamonti (hribolazci) in člani pevskega cerkvenega zbora pri Sv. Jakobu. Ti so pred izbruhom vojne razvili v mestu in na deželi živahno narodnoobrambno dejavnost, kulturno delo in protifašistično aktivnost.

Pripadniki komunistične skupine so prišli na vrsto četrty dan sodne obravnave. Med njimi najprej Tomažič. Predsednik sodišča Tringali Casanova je o njem med drugim dejal: »Sedaj nadaljujemo proces proti Tomažiču in njegovim tovarišem. Kaj so nameravali doseči komunisti s svojo zločinsko dejavnostjo, je jasno razvidno, če samo bežno pogledamo njihovo strupeno glasilo Delo, ki je odkrito pozivalo k oboroženi vstaji in sabotažnim dejanjem proti fašističnemu režimu.«

Sam proces je poznan kot Tomažičev proces. Tomažič je zanikal vohunsko dejavnost in skupni politični program z narodnjaško skupino intelektualcev. Priznal je, da so komunisti stremeli po ustanovitvi sovjetske republike. Nadalje je tudi priznal sodelovanje z Bobkom, prek katerega je prišel v avgustu 1939 v stik z Zelenom, da bi prevzel od organizacije TIGR precejšnje količine orožja in streliva. Proces je stopil v zaključno fazo, ko so zasliševali obtožence za prenos in hrambo orožja in streliva. Pri marsikom so bili še vidni sledovi prestanega trpljenja med zaslišanjem. Člani organizacije TIGR so ponosno priznali, da so sodelovali tudi v vohunski dejavnosti proti fašistični Italiji v korist Jugoslavije, ker so na ta način prispevali svoj delež v boju proti osovraženemu fašizmu. Širili so glasilo organizacije TIGR Svoboda, vzdrževali ilegalne zveze čez mejo in opravili vrsto tveganih in zaupnih nalog. Za prenos orožja čez mejo in njegovo hrambo v pivški in divjaški okolici sta se predhodno dogovorila Zelen za tigrovce, ki so tudi poskrbeli za orožje, in Tomažič za komuniste. Nekaj tigrovcev in komunistov je spravilo orožje v pet skritih skladišč v naravi. Tigrovci so imeli orožje v okolici Ruta, OVRA jih je uspela odkriti in zapleniti orožje. Vendar ni vsega odkrila, zato so ga posamezniki izročili prvim partizanom. Storilce je mučila, javni tožilec dr. Carlo Fallace jih je na procesu surovo obtoževal za tako nevarno dejanje za državo. Med potekom procesa je pokrajinski odbor OF za Julijsko krajino organiziral v Trstu mogočno trosilno akcijo dvojezičnih letakov proti fašizmu. Letake so trosili in lepili po vsem mestu. Akcija je zajela tudi podeželje. Z velikim zagonom in iznajdljivostjo so tržaški mladinci in drugi protifašisti raztrosili okrog 20.000 letakov. Med njimi so bili najagilnejši pripadniki slovenskih mladinskih kulturnih protifašističnih skupin. Poleg drugih so bili najdrznejši tržaški študentje Zora Perello, Vojka Šmuc in Boris Kovačič. Pozivali so prebivalstvo k boju proti fašizmu in zahtevali osvoboditev obtožencev. Akcijo je vodil član CK KPS Oskar Kovačič, ki ga je osrednje vodstvo KPS in OF iz Ljubljane v avgustu 1941 poslalo na Primorsko kot

Po osvoboditvi na kraju ustrelitve na odprtem strelišču (fotografija iz knjige Posebno sodišče, arhiv Odseka za zgodovino pri NŠK, Trst).

svojega zaupnika. Sledil je prihod drugih aktivistov NOB, pozneje tudi Oskarjevega brata Lea. Žal je policija aretirala Kovačiča in več njegovih sodelavcev. Toda na njihovo mesto so stopili drugi. Medtem se je proces bližal koncu. Javni tožilec dr. Carlo Fallace je skoraj dva dni zapored teatralno in v nabreklem fašističnem stilu obravnaval dejansko in domnevno kazensko odgovornost. Napadal nas je, da smo »strupeni gadje« in da nas bodo pomendrali. Smrtno kazen je zahteval za 12 obtožencev: Čermelj, Ščuka, Tuta, Sardoč, Tomažič, Dujc, Vadnal, Bobek, Simon Kos, Kavš, Ivančič in Zornik, za druge pa skupno 973 let zapornih kazni, oprostitev za Josipa Kosa in Di Lenarda. Na stop branilcev obtoženih je izzvenel kot prava farsa.

Pogreb petih žrtev, prenos zemeljskih ostankov (fotografija iz knjige Posebno sodišče, arhiv Odseka za zgodovino pri NŠK, Trst).

DR. LAVO ČERMELJ NA DRUGEM TRŽAŠKEM PROCESU

Odlomki iz knjige Lava Čermelja z naslovom *Med prvim in drugim tržaškim procesom* (1972, str. 160–163)

Zadržanje vseh obtožencev je bilo tudi v tej najhujši fazi vsega procesa naravnost vzorno. To je priznal tudi dopisnik turinske »Stampe« Francesco Argenta v svojem poročilu z dne 15. decembra, kjer je med drugim napisal: »Kdor je prisostvoval zadnjim fazam drugih hrupnih procesov, je bil prizadet ob mučnem pogledu na obtožence: mračni in sovražni obrazi, oči vdrtle od bedenja in rdeče od joka, telesa pretresena po krčih ali upognjena od groznega strahu. Med 58 obtoženci pa, ki so v tej dvorani (od 60 obtožencev manjkata Mlekuž, ki je še vedno bolan, in enaintridesetletni visokošolec Uršič, ki je nekaj dni prej imel hud psihopatičen napad), boš zaman iskal zunanjih znamenj tesnobe, bojazni, strahu. Mirno se pogovarjajo med seboj in se pri tem, kakor navadno, smehljajo; sklanjajo se drug k drugemu, da si zaupajo kako pripombo, bežno ali daljšo, ki pa ostane hermetično zakopana med njimi. Nihče se ne joka in marsikateri se smehlja: s smehljajem, ki je nenavaden in navidezno odkrit, ki ga pa le težko razvrstiš ali določiš. Matematik in fizik Čermelj, čigar ime je prvo na seznamu obtožencev, sedi z glavo pokonci, kakor navadno, poleg odvetnika Tončiča, ki je drugi predstavnik intelektualcev, in se zdaj pa zdaj z njim pogovarja.«

Lava Čermelja so na drugem tržaškem procesu zaradi spodbujanja iredentističnega gibanja v Julijski krajini (pri tem so ciljali predvsem na njegovo knjigo *Life and Death Struggle of a national minority*) obsodili na smrt. Nato so obsodbo spremenili v dosmrtno ječo.

Ekscelenca, gospod predsednik! Ekscelenca, g. Sodnik! Dovolite mi prav kratko izjavo, preden se umaknete v posvetovalnico in odločite o moji usodi! Če boste glede mene potrdili predlog, ki ga je dal državni pravdnik, bom jutri ustreljen in moja družina bo brez očeta. Zakaj to? Ekscelenca, za mano je petdeset let častnega in odkritega, delavnega in plodovitega življenja; tega sem v veliki meri posvetil stvari našega ljudstva, ki sem ga vedno ljubil iz vsega srca in ki ga bom ljubil do svojega zadnjega dihljaja. Ta moja ljubezen je bila najčistejša, bila je vedno povsem nesebična in ni bila nikdar omadeževana z nobenim, ponavljam, z nobenim tistih dejanj in prestopkov, katerih me je v tako grozni obliki obtožil državni pravdnik. Edini moj prestopok je bil, da sem ljubil svoje ljudstvo, pa je vendar pravica, da sveta dolžnost vsakega človeka in v tem pogledu ne more in ne sme biti nobenega hierarhičnega razločevanja med narodi, še najmanj v Italiji, ki je dala svetu velikega apostola svobode in enakopravnosti vseh narodov, avtorja »Slovenskih pisem« Giuseppeja Mazzinija.«

Po tišini, ki je zavladala v dvorani, sem sodil, da je napravila izjava močan vtis na vse prisotne. Koncept izjave sem dal v spomin mlademu Zidariču, ki je sedel neposredno poleg mene. Po vojni mi ga je vrnil, da sem ga lahko objavil. V posebno zadoščenje mi je bilo, ko mi je v portolongonski ječi Alojzij Hvalič, o katerem bom še govoril, povedal, da je soobsojenec iz našega procesa Jakob Semec v zadnjih dneh pred smrtjo v jetniški bolnici na Pianosi ponovil besede moje izjave.

Po kratkem zasedanju so nas zopet peljali v celice. Tam so mi dali pisemski papir, da napišem poslovilno pismo svoji ženi; napisati pa sem ga moral v italijanščini. Dodal sem tudi krajši pripis k daljšemu slovenskemu pismu, ki sem ga skrivaj sestavil večer prej. Ker nisem vedel, ali se bom po obsodbi zopet vrnil v celico, sem obe pismi zaupal sopriporniku Srečku Colji, da izroči italijansko pismo pazniku, slovensko pa jetniškemu kaplanu, ki mi je priskrbel zanj papir in svinčnik.

Kmalu po dvanajsti uri smo bili znova v sodni dvorani. Ko so nas pred vstopom v dvorano razvrščali, je stopil k meni major karabinjerjev in me pozval, naj vplivam na soobtožence, da ne bi prišlo do kakih izgredov. Toda vsi so bili tako disciplinirani, da niso potrebovali moje spodbude.

Med odmorom so iz sodne dvorane napravili pravo gledališko dvorano, v kateri naj bi se odigrala zadnja scena procesa. Sredi dvorane so postavili več vrst stolov za povabljenе goste. Na sedežih, ki so sicer določeni za porotnike, so sedeli pokrajinski fašistični tajnik, vojaški mestni poveljnik general Cote, general fašistične milice Borghi, generalni državni tožilec pri prizivnem sodišču Pittoni, kvestor, fašistični podtajnik in druge osebnosti.

V vedenju obtožencev ni bilo opaziti nobene spremembe. To njihovo dostojanstveno zadržanje so zabeležili tudi razni italijanski dnevnik.

Na poziv predsednika vstanejo vsi prisotni in predsednik začne brati sodbo in njeno utemeljitev. Ko pravi, da izreka sodbo »v imenu Njegovega veličanstva Viktorija Emanuela III., po božji milosti in po volji ljudstva kralja Italije in Abesinije ter cesarja Etiopije«, se lica vseh obtožencev razvlečejo v ironičen smehljaj in slišati je marsikatero pikro opazko.

Celotno je bilo 47 obtožencev obsojenih na skupno 978 1/2 leta, devet jih je bilo obsojenih na smrt in štirje oproščeni. Sodišče je tudi odredilo, naj se izvleček smrtnih obsodb z navedbo izvršene justifikacije javno razobesi v vseh občinah Italije.

Komaj je predsednik zaključil razpravo, so v dvorani navzoči skvadristi in fašisti, očitno po predvidenem programu, začeli peti fašistično himno »Giovinezza« in vzklikali Mussoliniju. Obsojenci pa so se držali povsem mirno in dostojno ter gledali tulečo drhal. Le Pinko Tomažič se je že na poti proti izhodu še enkrat obrnil in dvignil pest proti razgrajačem.

Fašisti so nadaljevali svoje izgrede po mestu in prepevali zlasti znano, proti Slovincem naperjeno pesem »Nella patria di Rossetti non si parla che italian«.

DRUŠTVO ZA NEGOVANJE RODOLJUBNIH TRADICIJ ORGANIZACIJE TIGR PRIMORSKE

Društvo je bilo ustanovljeno 21. maja 1994 v Postojni. Gre za delovanje prve po drugi svetovni vojni organizirane oblike delovanja, ki sloni na izročilu rodoljubne organizacije TIGR.

Namen Društva TIGR Primorske je uresničevanje naslednjih programskih ciljev:

1. Osveščanje slovenske javnosti o veliki zgodovinski vlogi primorskega protifašizma med obema vojnama in tolmačenju delovanja same organizacije TIGR kot neposredne in naravne predhodnice NOB (narodnoosvobodilne borbe).
2. Pravično ovrednotenje zgodovinskega pomena delovanja organizacije TIGR in njenega prispevka v boju za priključitev Primorske in Istre k tedanji Jugoslaviji oz. k Republiki Sloveniji, kar je bilo krivično dolgo zamolčano.
3. Zavzemanje za družbeno in državno priznanje organizaciji TIGR in njenim aktivnim članom, kakršno imajo pripadniki drugih bojevnških organizacij, vključno z vsemi pravicami, ki iz takega priznanja izhajajo (borci NOB, španski in Maistrovi borci).
4. Gojenje rodoljubnih izročil tigrovske organizacije, tudi s postavljanjem ustreznih spominskih obeležij posameznim ljudem in dogodkom iz tega obdobja. Na slovensko državno oblast zato naslavljamo apel, da je dolžna postaviti tigrovcem dostojen spomenik, ki naj temu gibanju povrne čast in dostojanstvo, sam spomenik pa naj budi ponos in samozavest naroda, s tem pa spomin na tigrovske junake.
5. Organizirati spominska srečanja, okrogle mize in druge javne prireditve ob pomembnih obletnicah iz delovanja organizacije TIGR.
6. Organizirati in spodbujati razne aktivnosti, ki zadevajo zgodovinsko in kulturno ustvarjalnost, povezano s tematiko protifašističnega boja ter se zavzemati za mir in sožitje med narodi in manjšinami.

Ker so bile zasluge organizacije TIGR in posameznikov od bivših oblasti v Sloveniji dolga leta zamolčane, nepriznane, samo vprašanje tigrovstva pa največkrat obravnavano v negativni luči, so današnja spoznanja drugačna, saj družba tigrovstvo že sprejema kot pomembno pozitivno komponento. K temu je v največji meri pripomogla zgodovinska stroka, ki je ves čas pravilno vrednotila takratna dogajanja med Slovenci. Spričo tega želimo slovensko javnost ponovno spomniti na dolg, ki ga ima družba in država do te rodoljubne organizacije.

www.tigr-drustvo.si

SPLETNA STRAN DRUŠTVA TIGR PRIMORSKE

www.tigr-drustvo.si

Vabimo vas, da obiščete našo spletno stran, do katere lahko pridete, če v spletni brskalnik vtipkate povezavo **tigr-drustvo.si** ali preprosto **Društvo TIGR Primorske**.

Na spletni strani pod zavihki poleg novic najdete kontakt društva, galerijo fotografij, publikacije, ki jih je društvo do sedaj izdalo, e-verzije društvenega glasila Primorski rodoljub, pod zavihkom »TIGROVCI« pa pripravljamo z najrazličnejšimi prispevki obogaten arhiv članov organizacije TIGR.

Vse, ki vas tigrovsko izročilo zanima, vabimo, da se včlanite v naše društvo. Prijavnico najdete na naši spletni strani pod zavihkom »O DRUŠTVU« v razdelku »članstvo«, kjer sta vam na voljo dve obliki prijavnice: e-prijavnica in prijavnica v pdf obliki, ki jo natisnjeno in izpolnjeno pošljete na naš naslov.

Padli so streli – in jata preplašenih ptic
zavreščala je v zadnje slovo.
Bledi, odprtih oči,
so zrli poslednjič v mrtvo nebo.

Iz pesmi Jutro Andreja Jelačina

Izdalo Društvo TIGR Primorske ob 80. obletnici drugega tržaškega procesa
kot prilogo društvenega glasila Primorski rodoljub
December 2021